PRAYAAS

PRAYAAS TIMES

CA CAPSULE
OCTOBER

UPSC/MPSC 2025-26
(मराठी माध्यम)

अनुक्रमणिका

२. सामान्य अध्ययन II General Studies II...... 1

२.१ NCRB द्वारे महत्त्वाचे वार्षिक अहवाल प्रसिद्ध NCRB Releases Key Annual Reports........................... 1

संदर्भ (Context): 1

भारतातील गुन्हेगारी: २०२३ चा अहवाल (Crime in India 2023) 1

कायदेशीर चौकट (Legal Framework):................ 1

भारतातील कारागृह सांख्यिकी २०२३ (PSI 2023)........ 2

भारतातील अपघाती मृत्यू आणि आत्महत्या (ADSI) २०२३.. 2

कारागृह सुधारणा उपक्रम (Prison Reform Initiatives) 3

पुढील वाटचाल आणि शिफारसी (Way Forward / Recommendations) 3

निष्कर्ष (Conclusion) 3

सरावासाठी प्रश्न (Question for Practice) 3

२.२ गाझा शांतता परिषद २०२५ (Gaza Peace Summit 2025).. 4

संदर्भ (Context): 4

गाझा शांतता परिषद: मुख्य मुद्दे (Gaza Peace Summit Key Points) 4

क्षेत्रीय शांततेचे महत्त्व (Significance of Peace in the Region) 4

परिणाम (Implications)... 4

पॅलेस्टिनी मुद्द्यावर भारताची भूमिका (India's Stance on the Palestinian Issue) 5

१. १९४७-१९९१: पॅलेस्टाईनला नैतिक आणि राजकीय पाठिंबा... 5

२. १९९१-२०१४: धोरणात्मक पुनर्रचना आणि संतुलित सहभाग... 5

३. २०१४ ते आजपर्यंत: 'डी-हायफनेशन' (De-Hyphenation) आणि समांतर सहभाग................... 5

निष्कर्ष (Conclusion) 6

सरावासाठी प्रश्न (Question for Practice) 6

२.३ माहिती तंत्रज्ञान (IT) सुधारणा नियम २०२५ अंतर्गत AI नियमन 6

संदर्भ (Context): 6

नियमांबद्दल (About)... 6

अपेक्षित प्रभाव (Expected Impact)....................... 7

माहिती तंत्रज्ञान (मध्यस्थ मार्गदर्शक तत्त्वे आणि डिजिटल मीडिया आचारसंहिता) सुधारणा नियम, २०२५ ची प्रमुख वैशिष्ट्ये 7

सिंथेटिक आणि AI-निर्मित मजकुराचे नियमन (Regulation of Synthetic & AI-Generated Content) 8

महत्त्व (Significance)... 8

निष्कर्ष (Conclusion) 9

.... 9

मुख्य परीक्षेसाठी सराव प्रश्न (Mains Question for Practice) 9

२.४ प्रगती (PRAGATI)... 9

संदर्भ (PIB): 9

प्रगती व्यासपीठाबद्दल (About)................................ 9

'प्रगती'ची कार्यरचना (Working Structure)............ 9

भारताची शासन चौकट – ऐतिहासिक संदर्भ (Historical Context)... 9

'प्रगती' (PRAGATI) व्यासपीठामुळे पारंपारिक शासन मॉडेलमध्ये झालेला आमूलाग्र बदल 10

निष्कर्ष (Conclusion) 10

३. सामान्य अध्ययन III General Studies III. 11

३.१ भारताचे शाश्वत विकास लक्ष्य (SDG) दशक 11

संदर्भ (Context):... 11

SDGs साध्य करण्याच्या दिशेने जागतिक प्रगती (Global Progress Towards SDGs): 11

.... 11

सुधारणेची उल्लेखनीय क्षेत्रे (Notable areas of improvement) 11

समोरील आव्हाने:... 11

भारतातील SDG साठी अर्थसंकल्पीय आणि खर्चाची आव्हाने 11

भारतातील SDG साध्य करण्यातील आर्थिक बाबींव्यतिरिक्त इतर आव्हाने.................................. 12

भारतातील SDG साध्य करण्यासाठी पुढील मार्ग (Way Forward)... 12

भारताच्या SDG कामगिरीत सुधारणा घडवून आणणाऱ्या प्रमुख उपक्रमांची माहिती.. 13

निष्कर्ष (Conclusion) 14

सरावासाठी प्रश्न (Question for Practice) 14

३.२ AI आणि कामाचे भविष्य (AI and the Future of Work)... 14

संदर्भ (Context):... 14

AI अर्थव्यवस्थेत रोजगार निर्मितीचा आराखडा (Roadmap for Job Creation in the AI Economy) 14

समावेशक सामाजिक विकासासाठी AI (AI for Inclusive Societal Development).................... 14

प्रमुख आव्हाने (Key Challenges) 15

धोरणात्मक शिफारसी (Policy Recommendations) 16

इतर महत्त्वाचे धोरणात्मक उपक्रम (Other Important Policies)... 16

निष्कर्ष (Conclusion) 16

PRAYAAS

३.३ मत्स्यव्यवसाय अनुदाने नियमन करण्याबाबतचा WTO चा करार (WTO's Agreement on Regulating Fisheries Subsidies)....................16
संदर्भ (Context): 16
करारातील प्रमुख तरतुदी (Key Provisions of the Agreement)... 16
भारताने या कराराला मंजुरी (Ratification) का दिलेली नाही? 17
मत्स्यव्यवसाय अनुदान करारावर भारताची भूमिका काय आहे?.. 17
अंमलबजावणीतील समस्या (Implementation Issues) 18
पुढील मार्ग (Way Forward) 18
शाश्वत मत्स्यव्यवसायासाठी भारताचे उपक्रम आणि योजना 18
निष्कर्ष (Conclusion) 18

३.४ शहरी खानकामाद्वारे (Urban Mining) ई-कचरा पुनर्चक्रण..19
ई-कचरा (Electronic Waste - E-Waste) 19
भारतातील ई-कचऱ्याची सद्यस्थिती (Current Status in India).. 19
भारतातील ई-कचरा व्यवस्थापनातील प्रमुख आव्हाने (Key Challenges) 19
ई-कचरा व्यवस्थापन अधिक शाश्वत आणि कार्यक्षम करण्याचे उपाय 20
भारतातील ई-कचरा व्यवस्थापन आराखडा (E-waste Management Frameworks)............................ 20
निष्कर्ष (Conclusion) 20
मुख्य परीक्षेसाठी सराव प्रश्न (Mains Question for Practice).. 20

३.५ आरबीआयचा (RBI) राज्यांना वित्तीय शिस्तीचा इशारा...21
आरबीआयने (RBI) ओळखलेल्या प्रमुख वित्तीय जोखीम 21
आरबीआयचा इशारा महत्त्वाचा का आहे? Why the RBI's Warning Is Critical 21
आरबीआयच्या शिफारसी (RBI's Recommendations) 22
निष्कर्ष (Conclusion) 23
मुख्य परीक्षेसाठी सराव प्रश्न (Mains Question for Practice).. 23
प्रश्न: "राज्य विकास कर्ज (SDL) वरील वाढता परतावा (Yields) हे भारताच्या उप-राष्ट्रीय वित्तीय स्थिरतेसाठी धोक्याचे संकेत आहेत." SDL कर्जाच्या वाढीस कारणीभूत असलेल्या घटकांचे स्पष्टीकरण द्या आणि राज्यस्तरीय वित्तीय आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांची चर्चा करा...... 23

PRAYAAS Shorts- UPSC & MPSC 24

१. हुआजियांग ग्रँड कॅन्यन ब्रिज (Huajiang Grand Canyon Bridge)..24

२. भारतातील ऊस उत्पादन (Sugarcane Production in India)..24
संदर्भ (PIB): 24
२.१ ICAR (भारतीय कृषी संशोधन परिषद):.............. 24
२.२ ऊसबद्दल माहिती: 24
२.३ भारतातील ऊस उत्पादनाची स्थिती:.................... 24

३. फिलिपिन्स (Philippines)................................24

४. UPSC सेवेच्या १०० व्या वर्षात पदार्पण................25
संदर्भ: 25
४.१ प्रतिभा सेतू (PRATIBHA Setu): 25
४.२ संघ लोकसेवा आयोग (UPSC):......................... 25

५. बग्राम एअर बेस (Bagram Air Base) 25

६. सरकारने सहा रब्बी पिकांच्या MSP मध्ये केली वाढ25

किमान आधारभूत किंमत (MSP) ठरवण्याची प्रक्रिया 25

७. सर क्रीक (Sir Creek) 25
७.१ सर क्रीक बाबतचा वाद (Dispute Regarding Sir Creek).. 26
महत्त्वाच्या संकल्पना 26

८. जागतिक युरेनियम साठे (Global Uranium Reserves)..26
८.१ युरेनियमबद्दल माहिती: 26
८.२ भारतातील युरेनियम: 26

९. अमेरिकेतील 'गव्हर्नमेंट शटडाऊन' (Government Shutdown)...26

१०. बन्नी उत्सव (Banni Festival).........................27

११. अनुमानित कर प्रणाली (Presumptive Tax Regime) 27

१२. लाय-फाय (Li-Fi) इंटरनेट प्रणाली 27

१३. एकात्मिक शीत साखळी योजना (Integrated Cold Chain Scheme) 27
१.१ भारताचे शीतगृह दृश्य (Cold Storage Landscape):.. 27
ICCVAI योजनेबद्दल माहिती:................................ 28

१४. सोयाबीन लागवड (Soybean Cultivation)......28
सोयाबीन (सुवर्ण बीज - Golden Bean) बद्दल माहिती: 28

१५. ॲमेझॉन-फेस प्रकल्प (AmazonFACE Project)28

१६. राष्ट्रीय एकता दिवस (Rashtriya Ekta Diwas).28
१६.१ सरदार वल्लभभाई पटेल: 28
१६.२ स्टॅच्यू ऑफ युनिटी (Statue of Unity): 28
१६.३ एक भारत श्रेष्ठ भारत (EBSB):........................ 28

१७. EU-भारत अजेंडा (EU–India Agenda) 29
१७.१ कार्बन क्रेडिट ट्रेडिंग स्कीम (CCTS):.................. 29
१७.२ कार्बन बॉर्डर ॲडजस्टमेंट मेकॅनिझम (CBAM): ... 29

PRAYAAS

१८. भारताने ओलांडला ५०० GW वीज क्षमतेचा टप्पा 29

१९. लोकटक जलविद्युत प्रकल्प (Loktak Hydroelectric Project) 29

१९.१ लोकटक सरोवर (Loktak Lake): 29

२०. ८ वा केंद्रीय वेतन आयोग (8th Central Pay Commission) 29

८ व्या वेतन आयोगाच्या अभ्यासाचे विषय (Terms of Reference): 30

२१. पूर्व आशिया शिखर परिषद (East Asia Summit - EAS) 30

२१.१ २० वी पूर्व आशिया शिखर परिषद 30

२२. सायबर गुन्हेगारीविरुद्धचा संयुक्त राष्ट्रांचा करार (United Nations Convention against Cybercrime) 30

२३. भारतीय कॉफी (Indian Coffee) 30

भारतातील कॉफी उत्पादन: 30

भारतीय कॉफी बोर्ड (Coffee Board of India): 31

PRAYAAS Shorts- MPSC Specific 32

१. एम.एस. स्वामीनाथन पुरस्कार २०२५ (M.S. Swaminathan Award 2025) 32

एम.एस. स्वामीनाथन पुरस्काराबद्दल माहिती: 32

डॉ. एम.एस. स्वामीनाथन (M S Swaminathan): 32

२. 'वंदे मातरम्' या राष्ट्रीय गीताची १५० वर्षे 32

३. चलनी नाण्यावर भारतमाता (Bharat Mata on Currency) 32

४. दोहा मध्ये एम.एफ. हुसेन संग्रहालय (M.F. Husain Museum in Doha) 32

५. जपानच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान (Japan's First Woman PM) 32

६. मॉडेल युथ ग्रामसभा उपक्रम (Model Youth Gram Sabha Initiative) 32

७. PM-SETU योजना (PM-SETU Scheme) 33

८. पीएम धन-धान्य कृषी योजना (PMDDKY) 33

९. चक्रीवादळ 'शक्ती' (Cyclone Shakti) 33

१०. २०२५ चे फिजिओलॉजी किंवा मेडिसिनमधील नोबेल पारितोषिक 33

१०.१ नोबेल पारितोषिक (Nobel Prize): 33

१०.२ फिजिओलॉजी किंवा मेडिसिनमधील नोबेल: 34

११. जागतिक पॅरा ॲथलेटिक्स चॅम्पियनशिप २०२५ (World Para Athletics Championships 2025) 34

१२. राष्ट्रपतींचे राफेलमधून उड्डाण (President on Rafale) 34

१३. आशियाई युवा खेळ २०२५ (Asian Youth Games 2025) 34

१४. मुखी: कुनोमध्ये जन्मलेली पहिली प्रौढ चित्ता 34

१५. पंतप्रधान मोदींकडून जॉर्जिया मेलोनी यांच्या आत्मचरित्राची प्रस्तावना 34

१६. RBI कडून रेपो दर ५.५% वर स्थिर 34

१७. जागतिक पर्यटन पुरस्कार २०२५ (Global Tourism Award) 34

१८. झेड.पी. शाळा जालिंदरनगर (पुणे, महाराष्ट्र) 34

१९. अभिजात मराठी भाषा दिन (Classical Marathi Language Day) 35

२०. २०२५ चे वैद्यकीय नोबेल पारितोषिक (Nobel Prize in Medicine) 35

२१. 'कोकण-२०२५' (KONKAN-2025) 35

मुख्य लक्ष MAINS FOCUS

२. सामान्य अध्ययन II General Studies II

२.१ NCRB द्वारे महत्त्वाचे वार्षिक अहवाल प्रसिद्ध NCRB Releases Key Annual Reports

संदर्भ (Context):

- **राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी विभागाने (NCRB)** सन २०२३ सालासाठी आपले वार्षिक सांख्यिकीय अहवाल प्रसिद्ध केले आहेत. यामध्ये 'भारतातील कारागृह सांख्यिकी' (PSI), 'भारतातील गुन्हेगारी' (Crime in India), आणि 'भारतातील अपघाती मृत्यू आणि आत्महत्या' (ADSI) यांचा समावेश आहे. हे अहवाल देशातील गुन्हेगारीचे स्वरूप, कारागृहातील कैद्यांची संख्या आणि आत्महत्यांच्या कलानुसार महत्त्वाचे निष्कर्ष मांडतात.

मुख्य परीक्षेचा अभ्यासक्रम (Syllabus): सामान्य अध्ययन - २ (शासनव्यवस्थेचे महत्त्वाचे पैलू, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व, ई-गव्हर्नन्स).

भारतातील गुन्हेगारी: २०२३ चा अहवाल (Crime in India 2023)

NCRB (नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो) च्या ताज्या अहवालानुसार भारतातील गुन्हेगारीच्या स्थितीचा गोषवारा खालीलप्रमाणे आहे:

- **एकूण गुन्हे (Overall Crime):** २०२३ मध्ये भारतात एकूण ६२.४ लाख गुन्हे नोंदवण्यात आले (२०२२ च्या तुलनेत ७.२% वाढ). देशाचा सरासरी गुन्हेगारी दर प्रति लाख लोकसंख्येमागे ४४८.३ इतका असून, भारतात दर ५ सेकंदाला एका गुन्ह्याची नोंद होत आहे.
- **गुन्हेगारीच्या स्वरूपातील बदल (Changing Crime Pattern):** पारंपारिक हिंसक गुन्ह्यांमध्ये घट दिसून आली आहे. यामध्ये खून (↓२.८%), बलात्कार (↓५.९%), हुंडाबळी (↓४.६%) आणि बलात्काराचा प्रयत्न (↓१५%) यांचा समावेश आहे. याउलट, सायबर गुन्हे आणि नागरी स्वरूपाच्या गुन्ह्यांमध्ये मोठी वाढ झाली आहे; जसे की बेदरकारपणे वाहन चालवणे (↑७.५%) आणि सार्वजनिक मार्गात अडथळा निर्माण करणे (↑६२%).
- **सायबर गुन्हे (Cybercrimes):** सायबर गुन्ह्यांच्या प्रमाणात ३१.२% ने वाढ झाली असून, यात फसवणुकीच्या प्रकरणांचा मोठा वाटा आहे. राज्यांचा विचार करता **कर्नाटक** (२१,८८९ केसेस) आघाडीवर असून, त्यानंतर तेलंगणा आणि उत्तर प्रदेशचा क्रमांक लागतो.
- **महानगरांची स्थिती (Metropolitan Cities):** प्रमुख महानगरांमध्ये ९.४४ लाख गुन्हे (↑१०.६% वाढ) नोंदवण्यात आले. यात सर्वाधिक वाटा चोरी (४४.८%), बेदरकार वाहन चालवणे (९.२%) आणि सार्वजनिक अडथळा (८.१%) यांचा आहे. देशात **दिल्लीत** सर्वाधिक गुन्ह्यांची नोंद झाली आहे.
- **महिलांवरील अत्याचार (Crime Against Women):** महिलांविरुद्धच्या गुन्ह्यांमध्ये ०.७% ची अल्प वाढ झाली आहे. कौटुंबिक क्रूरता (Domestic Cruelty) हे महिलांवरील अत्याचाराचे प्रमुख स्वरूप असून त्याचा वाटा २९.८% आहे.
- **अनुसूचित जाती आणि जमातींवरील (SC/ST) अत्याचार:** अनुसूचित जातींवरील (SC) गुन्ह्यांमध्ये अल्प वाढ झाली आहे. मात्र, अनुसूचित जमातींवरील (ST) अत्याचारांच्या प्रमाणात **२८.८% ची प्रचंड वाढ** दिसून आली आहे. याचे मुख्य कारण मणिपूरमधील वांशिक हिंसाचार असून, तेथे २०२२ मध्ये केवळ १ गुन्हा नोंदवला होता, जो २०२३ मध्ये ३,३९९ वर पोहोचला आहे. त्यानंतर मध्य प्रदेश आणि राजस्थानचा क्रमांक लागतो.
- **बालकांवरील अत्याचार (Crimes Against Children):** बालकांवरील गुन्ह्यांमध्ये ९.२% वाढ झाली आहे. यातील मोठा भाग **पॉक्सो (POCSO)** कायद्यांतर्गत असून, हे वाढलेली संवेदनशीलता आणि तक्रारी नोंदवण्याच्या सुधारलेल्या पद्धतीचे लक्षण आहे.
- **प्रतिबंधात्मक उपाय (Preventive Interventions):** गुन्हेगारी कमी करण्यासाठी स्थानिक पातळीवर हिंसाचार-प्रतिबंधक कार्यक्रम राबवणे, स्वयंसेवी संस्थांचा (NGO) सहभाग वाढवणे आणि तरुणांमधील गुन्हेगारी प्रवृत्ती रोखण्यासाठी शिक्षण, रोजगार व व्यसनमुक्ती केंद्रामध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

भारतातील कारागृह आणि कारागृह प्रशासन (Prisons and Prison Administration in India)

- **घटनात्मक दर्जा:** भारतीय संविधानाच्या **सातव्या अनुसूचीतील** 'सूची-२' (राज्य सूची) मधील 'प्रविष्टी ४' नुसार 'कारागृह आणि त्यातील व्यक्ती' हा **राज्याचा विषय** आहे.
- **जबाबदारी:** कारागृह प्रशासन आणि कैद्यांचे व्यवस्थापन करण्याची प्राथमिक जबाबदारी संबंधित राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांची असते.
- **गृह मंत्रालयाची भूमिका (MHA):** केंद्र सरकारचे गृह मंत्रालय कारागृह सुधारणांबाबत राज्यांना मार्गदर्शन, सल्ला आणि तांत्रिक सहाय्य पुरवते.

कायदेशीर चौकट (Legal Framework):

- **जुनी कायदेशीर चौकट:**
  - कारागृह कायदा, १८९४ (Prisons Act 1894).
  - राज्यांची कारागृह नियमावली (State Prison Manuals).
  - कैदी कायदा, १९०० (Prisoners Act 1900).
  - कैदी हस्तांतरण कायदा, १९५० (Transfer of Prisoners Act 1950).
- **नवीन आदर्श कायदा २०२३ (Model Act 2023):** केंद्र सरकारने 'आदर्श कारागृह आणि सुधारात्मक सेवा कायदा, २०२३' (Model Prisons & Correctional Services Act 2023) हा राज्यांसाठी मार्गदर्शक दस्तऐवज म्हणून आणला आहे.
- **नवीन कायद्याची वैशिष्ट्ये:**

- हा कायदा १९०० आणि १९५० च्या जुन्या कायद्यांमधील तरतुदींचे एकत्रीकरण करतो.
- याचा मुख्य उद्देश केवळ शिक्षा देणे नसून **'सुधारणा' (Correction)** आणि **'पुनर्वसन' (Rehabilitation)** यावर आहे.
- यात सुरक्षा व्यवस्थेचे आधुनिकीकरण आणि कैद्यांना मिळणाऱ्या मानवीय वागणुकीवर (Humane treatment) विशेष भर दिला आहे.

भारतातील कारागृह सांख्यिकी २०२३ (PSI 2023)

NCRB च्या अहवालानुसार भारतातील कारागृहांची स्थिती आणि त्यातील आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

- **एकूण कैदी संख्या:** २०२३ मध्ये देशातील कैद्यांच्या संख्येत ४.४% ची घट झाली आहे. सध्या देशभरात एकूण १,३३२ कारागृहे कार्यरत आहेत.
- **कारागृहातील विषमता आणि भेदभाव:** श्रीमंत किंवा उच्चवर्णीय कैद्यांना अनेकदा विशेष वागणूक मिळत असल्याचे दिसून आले आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने (SC - २०२४) जातीवर आधारित कामाच्या वाटपाला **कलम १४, १७, २१ आणि २३** चे उल्लंघन मानून अशा पद्धतीवर बंदी घातली आहे.
- **कर्मचारी टंचाई:** कारागृहात कर्मचाऱ्यांची ३०% पदे रिक्त आहेत. भारतात कर्मचारी आणि कैदी यांचे प्रमाण १:७ आहे (युनायटेड किंगडममध्ये हे प्रमाण २:३ आहे). तसेच, शिफारस केलेल्या १:३०० या प्रमाणाऐवजी ७७५ कैद्यांमागे केवळ एक डॉक्टर उपलब्ध आहे.
- **कमी आर्थिक तरतूद:** 'इंडिया जस्टिस रिपोर्ट' (IJR २०२५) नुसार १८ राज्यांमध्ये एका कैद्यावर दिवसाला १०० रुपयांपेक्षाही कमी खर्च केला जातो, ज्यामुळे कल्याणकारी उपायांवर मर्यादा येतात.
- **समान व्यवस्थापनाचे आव्हान:** कारागृह हा 'राज्याचा विषय' (State Subject) असल्याने संपूर्ण भारतात समान मानके (Uniform Standards) लागू करणे कठीण जाते.
- **कारागृहाची क्षमता आणि वापर (Occupancy Rate):** राष्ट्रीय स्तरावर कारागृहातील गर्दीचे प्रमाण १२०.८% वर आले आहे (२०२२ मध्ये हे १३१.४% होते), तरीही हे क्षमतेपेक्षा २१% जास्त आहे.
- **अतिगर्दी (Overcrowding): दिल्लीतील** कारागृहात क्षमतेपेक्षा २००% जास्त कैदी असून ती सर्वाधिक गर्दीची कारागृहे आहेत; तर तेलंगणामध्ये हे प्रमाण सर्वात कमी (७२.८%) आहे. अतिगर्दीमुळे स्वच्छता, हवा खेळती राहणे, आहार आणि शुद्ध पाणी यांसारख्या मूलभूत सुविधांवर विपरीत परिणाम होतो.
- **न्यायाधीन कैदी विरुद्ध सिद्धदोष कैदी (Undertrials vs Convicts):** कारागृहातील एकूण कैद्यांपैकी **७३.५% कैदी न्यायाधीन (Undertrials)** आहेत, जे न्यायालयीन विलंबाचे प्रतीक आहे. यात उत्तर प्रदेशचा क्रमांक सर्वात वर लागतो.
- **महिला कैदी:** एकूण कैद्यांमध्ये महिलांचे प्रमाण ४.१% असून, त्यांना लिंग-संवेदनशील सुविधा, स्वच्छता आणि पुरेशी वैद्यकीय मदत मिळवण्यात अडचणी येतात.
- **विदेशी कैदी:** विदेशी कैद्यांच्या संख्येत १०.७% वाढ झाली असून त्यातील ७४% न्यायाधीन आहेत. हे कैदी प्रामुख्याने बांगलादेश, नेपाळ, म्यानमार, पाकिस्तान आणि नायजेरियातील आहेत.
- **कारागृहातील मृत्यू:** २०२३ मध्ये एकूण १,९७२ मृत्यू झाले (त्यापैकी १५० अनैसर्गिक, ज्यात ९६ आत्महत्यांचा समावेश आहे). हे मानसिक आरोग्याकडे होणारे दुर्लक्ष अधोरेखित करते. पंजाब, हरियाणा आणि उत्तर प्रदेशमध्ये सर्वाधिक अनैसर्गिक मृत्यूंची नोंद झाली आहे.

कारागृहाशी संबंधित महत्त्वाचे न्यायालयीन निकाल (Key Judgements Related to Prisons)

भारतीय न्यायव्यवस्थेने विविध खटल्यांच्या माध्यमातून कैद्यांचे मूलभूत अधिकार आणि कारागृह सुधारणांबाबत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे:

- **सुनील बात्रा विरुद्ध दिल्ली प्रशासन (१९७८):** या खटल्यात न्यायालयाने न्यायालयीन मंजुरीशिवाय दिलेली 'एकांतवास' (Solitary Confinement) ही शिक्षा असंवैधानिक ठरवली. तसेच, कारागृहातील कैद्यांनाही संविधानातील **कलम २१** नुसार जगण्याचा आणि व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा अधिकार असल्याचे स्पष्ट केले.
- **हुसैनआरा खातून विरुद्ध बिहार राज्य (१९७९):** या ऐतिहासिक निकालानुसार 'जलद गतीने खटला चालवणे' (Speedy Trial) हा कैद्यांचा मूलभूत अधिकार असल्याचे जाहीर करण्यात आले. या निर्णयामुळे हजारो न्यायाधीन (Undertrial) कैद्यांची सुटका होण्याचा मार्ग मोकळा झाला.
- **फ्रान्सिस कोराली मुल्लीन विरुद्ध प्रशासक, दिल्ली (१९८१):** कलम २१ अंतर्गत 'सन्मानाने जगण्याच्या अधिकाराचा' भाग म्हणून कैद्यांना त्यांच्या कुटुंबीयांशी आणि वकिलांशी संवाद साधण्याचा अधिकार असल्याचे न्यायालयाने मान्य केले.
- **राममूर्ती विरुद्ध कर्नाटक राज्य (१९९७):** न्यायालयाने कारागृहातील ९ पद्धतशीर समस्यांची (उदा. अतिगर्दी, छळ, आरोग्य सुविधांचा अभाव इ.) ओळख पटवली आणि तातडीने कारागृह सुधारणा करण्याचे आदेश दिले.
- **प्रभा दत्त विरुद्ध भारत सरकार (१९८२):** कारागृह प्रशासनात पारदर्शकता आणण्यासाठी प्रसारमाध्यमांना (Press) कैद्यांची मुलाखत घेण्याचा अधिकार न्यायालयाने बहाल केला.
- **सुहास चकमा विरुद्ध भारत सरकार (२०२४):** सर्वोच्च न्यायालयाने कारागृहातील अतिगर्दीवर उपाय म्हणून **'मुक्त कारागृहांच्या' (Open Prisons)** संकल्पनेचे समर्थन केले आणि राज्यांना मुक्त कारागृह प्रणालीचा विस्तार करण्याचे आवाहन केले.

भारतातील अपघाती मृत्यू आणि आत्महत्या (ADSI) २०२३

NCRB च्या अहवालानुसार देशातील सुरक्षा आणि मानसिक आरोग्याबाबतचे महत्त्वाचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत:

- **आत्महत्या आणि अपघात:** २०२३ मध्ये भारतात १.७१ लाख आत्महत्या आणि १.७३ लाख रस्ते अपघाती मृत्यूंची नोंद झाली. हे मानसिक आरोग्य आणि रस्ते सुरक्षा या दोन्ही क्षेत्रांतील गंभीर संकट दर्शवते.

- **रस्ते अपघात:** देशात एकूण ४.६४ लाख अपघात झाले. यातील **५८.६% अपघात अतिवेगामुळे (Overspeeding)** झाले असून, यामध्ये दुचाकीस्वारांचे (४५.८%) प्रमाण सर्वाधिक आहे.
- **सर्वाधिक धोका असलेली राज्ये:** महामार्गावरील अपघाती मृत्यूंमध्ये उत्तर प्रदेश, तामिळनाडू, महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि मध्य प्रदेश ही राज्ये आघाडीवर आहेत.
- **अपघातांची वेळ:** संध्याकाळी **६ ते ९** ही वेळ अपघातांसाठी सर्वात धोकादायक (Peak danger window) ठरली आहे.
- **शेतकरी आत्महत्या:** शेती क्षेत्रात एकूण १०,७८६ आत्महत्या झाल्या. यामध्ये **महाराष्ट्र (३८.५%)** प्रथम क्रमांकावर असून त्यानंतर कर्नाटकचा (२२.५%) क्रमांक लागतो.
- **अमली पदार्थांचे अतिसेवन (Drug Overdose):** ओव्हरडोजमुळे ६५४ मृत्यू झाले असून पंजाब, मध्य प्रदेश आणि राजस्थानमध्ये हे प्रमाण सर्वाधिक आहे.
- **विषारी दारूमुळे मृत्यू (Illicit Liquor):** बेकायदेशीर दारूमुळे होणाऱ्या मृत्यूंमध्ये झारखंड, कर्नाटक, बिहार आणि पंजाबमध्ये सर्वाधिक बळी गेले आहेत.

कारागृह सुधारणा उपक्रम (Prison Reform Initiatives)

केंद्र सरकार आणि न्यायव्यवस्थेमार्फत कारागृहातील व्यवस्था सुधारण्यासाठी खालील पावले उचलण्यात आली आहेत:

- **आदर्श कारागृह नियमावली आणि २०२३ चा कायदा:** 'सुकन्या शांता विरुद्ध भारत सरकार' या खटल्यातील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार, गृह मंत्रालयाने **जातीवर आधारित भेदभाव** नष्ट करण्यासाठी नियमांमध्ये सुधारणा केली आहे.
- **आदर्श कारागृह नियमावली २०१६:** सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये कारागृह प्रशासन आणि कैदी व्यवस्थापनासाठी समान मानके (Uniform Standards) प्रदान करते.
- **गरीब कैद्यांना मदत योजना (Support to Poor Prisoners Scheme):** जे गरीब कैदी दंड भरू शकत नाहीत, त्यांना जामीन मिळवण्यासाठी किंवा सुटकेसाठी आर्थिक मदत दिली जाते.
- **ई-प्रिझन प्रकल्प (e-Prison Project):** नॅशनल इन्फॉर्मेटिक्स सेंटरच्या (NIC) माध्यमातून कैद्यांच्या माहितीचे डिजिटायझेशन केले जाते, ज्यामुळे केंद्रीय देखरेख शक्य होते.
- **कारागृह आधुनिकीकरण प्रकल्प:** तुरुंगांमध्ये आधुनिक सुरक्षा पायाभूत सुविधा आणि प्रगत तांत्रिक उपकरणे बसवून त्यांचे आधुनिकीकरण करणे.
- **फास्टर (FASTER) प्रणाली (सर्वोच्च न्यायालय):** जामीन आदेशांचे त्वरित इलेक्ट्रॉनिक प्रसारण सुनिश्चित करते, ज्यामुळे कैद्यांच्या सुटकेतील विलंब कमी होतो.

पुढील वाटचाल आणि शिफारसी (Way Forward / Recommendations)

- **सर्वोच्च न्यायालयाची तत्त्वे:** कारावासात असतानाही कैदी हा एक 'व्यक्ती' असतो आणि त्याचे मानवी हक्क अबाधित राहतात. कायद्याने दिलेल्या शिक्षेव्यतिरिक्त त्यांचे कष्ट किंवा यातना वाढवता कामा नयेत.
- **संसदीय समितीच्या शिफारसी:** कैद्यांवर लक्ष ठेवण्यासाठी 'ट्रॅक करण्यायोग्य ब्रेसलेट' (Trackable Bracelets) वापरणे, वसाहतकालीन जुन्या तुरुंगांचे नूतनीकरण करून त्यातून ऐतिहासिक पर्यटन महसूल मिळवणे आणि कैद्यांच्या कल्याणासाठी 'कारागृह विकास निधी' (Prison Development Funds) तयार करणे.
- **न्यायमूर्ती ए.एन. मुल्ला समिती (Justice A.N. Mulla Committee):** 'इंडियन प्रिझन्स अँड करेक्शनल सर्व्हिस' (भारतीय कारागृह आणि सुधारात्मक सेवा) नावाची स्वतंत्र केडर सेवा निर्माण करणे.
    - कैद्यांच्या सुटकेनंतरची काळजी, पुनर्वसन आणि प्रोबेशन (परिवीक्षा) या सेवांचे एकत्रीकरण करणे.
    - कारागृहात प्रसारमाध्यमे आणि जनतेला मर्यादित प्रवेश देणे.
    - न्यायाधीन कैदी आणि सिद्धदोष कैदी यांना पूर्णपणे वेगळे ठेवणे.
- **न्यायमूर्ती अमिताभ रॉय समिती (Justice Amitava Roy Committee):** किरकोळ आणि दीर्घकाळ प्रलंबित प्रकरणांसाठी 'फास्ट-ट्रॅक' न्यायालयांची स्थापना करणे.
    - वृद्ध आणि आजारी कैद्यांसाठी व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगचा वापर करणे.
    - केवळ महिलांसाठी स्वतंत्र कारागृहे (Exclusive Women's Prisons) निर्माण करणे.
    - न्यायाधीन कैदी, सिद्धदोष कैदी आणि पहिल्यांदा गुन्हा करणारे (First-time offenders) यांचे अनिवार्य वर्गीकरण करणे.

निष्कर्ष (Conclusion)

भारतातील गुन्हेगारी आणि कारागृहाची आकडेवारी पुराव्यावर आधारित सुधारणा, जलद न्याय आणि मानवीय सुधारणा प्रणालीची (Humane Correctional Systems) तातडीची गरज अधोरेखित करते. 'आदर्श कारागृह कायदा २०२३' आणि न्यायव्यवस्थेच्या सकारात्मक दिशा-निर्देशांमुळे, आता शिक्षेकडून सन्मान, पुनर्वसन आणि समाजातील पुनर्गुंतवणूक याकडे लक्ष केंद्रित होत आहे. यामुळे कारागृहे खऱ्या अर्थाने 'सुधारगृहे' बनण्यास मदत होईल.

सरावासाठी प्रश्न (Question for Practice)

प्रश्न: भारतातील गुन्हेगारी आणि कारागृह सांख्यिकी ही शिक्षात्मक (Punitive) दृष्टिकोनाकडून पुनर्वसनात्मक (Rehabilitative) फौजदारी न्याय दृष्टिकोनाकडे वळण्याची गरज अधोरेखित करते. विविध समित्यांनी (मुल्ला समिती, अमिताभ रॉय समिती) प्रस्तावित केलेल्या प्रमुख सुधारणांची चर्चा करा आणि आतापर्यंत झालेल्या प्रगतीचे मूल्यमापन करा. (२५० शब्द - १५ गुण)

२.२ गाझा शांतता परिषद २०२५ (Gaza Peace Summit 2025)

संदर्भ (Context):

- नुकतेच, अमेरिका आणि इजिप्त यांनी संयुक्तपणे इजिप्तमधील **शर्म अल-शेख** येथे 'गाझा शांतता परिषदे'चे आयोजन केले होते. गाझामध्ये शांतता प्रस्थापित करणे आणि विस्तृत मध्य पूर्व (Middle East) क्षेत्रात स्थिरता निर्माण करणे हे या परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट होते.

मुख्य परीक्षेचा अभ्यासक्रम (Syllabus): सामान्य अध्ययन - २ (द्विपक्षीय, प्रादेशिक आणि जागतिक गट आणि भारताच्या हितसंबंधांवर परिणाम करणारे करार).

गाझा शांतता परिषद: मुख्य मुद्दे (Gaza Peace Summit Key Points)

- **परिषदेचा हेतू:** गाझामधील युद्धविराम (Ceasefire) निश्चित करणे आणि अमेरिकेने मांडलेल्या **'२०-कलमी ट्रम्प शांतता घोषणापत्राचा' (Trump Peace Declaration)** स्वीकार करणे.
- **युद्धविरामाचे हमीदार (Guarantors):** अमेरिका, इजिप्त, कतार आणि तुर्की यांनी या घोषणापत्रावर स्वाक्षरी केली असून, ते या युद्धविरामाच्या अंमलबजावणीचे हमीदार म्हणून काम करतील.
- **ट्रम्प २०-कलमी शांतता योजना:** ही योजना मुत्सद्देगिरीच्या माध्यमातून वाद सोडवणे, हमासचे नि:शस्त्रीकरण करणे आणि आंतरराष्ट्रीय देखरेखीखाली गाझाची पुनर्रचना करणे यावर लक्ष केंद्रित करते.
- **जबरदस्तीने विस्थापन नाही:** पॅलेस्टिनी नागरिकांना गाझामधून लष्करी बळाचा वापर करून बाहेर काढले जाणार नाही, याची खात्री या योजनेत देण्यात आली आहे.
- **इस्रायलकडून ताबा नाही:** इस्रायलने गाझा पट्टीवर कब्जा किंवा विलीनीकरण (Annexation) न करण्याचे आश्वासन दिले आहे.
- **द्वि-राष्ट्र समाधानाचा (Two-State Solution) अभाव:** या योजनेत स्वतंत्र पॅलेस्टिनी राष्ट्र निर्मितीची किंवा द्वि-राष्ट्र समाधानाची कोणतीही स्पष्ट हमी देण्यात आलेली नाही.
- **ओलीस आणि कैद्यांची अदलाबदल:** हमासने शेवटच्या २० हयात असलेल्या इस्रायली ओलिसांची सुटका केली; तर इस्रायलने सुमारे १,९६८ पॅलेस्टिनी कैद्यांना मुक्त केले.
- **अंमलबजावणी आराखडा:** घोषणापत्रामध्ये युद्धविराम लागू करण्यासाठी आणि त्याचे पालन होत आहे की नाही यावर लक्ष ठेवण्यासाठी नियम व यंत्रणा स्पष्ट करण्यात आल्या आहेत.
- **अस्वाक्षरीत पक्ष: इस्रायल आणि हमास** यांनी थेट या घोषणापत्रावर स्वाक्षरी केलेली नाही; हा करार मध्यस्थ देशांमार्फत (Mediator States) टिकवून ठेवला जात आहे.
- **भारताचा सहभाग (India's Participation):** पंतप्रधान मोदींचे प्रतिनिधी म्हणून परराष्ट्र राज्यमंत्री **कीर्ती वर्धन सिंह** या परिषदेला उपस्थित होते. भारताने शाश्वत शांततेसाठी केल्या जाणाऱ्या या प्रयत्नांना आपला पाठिंबा दर्शवला आहे.

क्षेत्रीय शांततेचे महत्त्व (Significance of Peace in the Region)

मध्य पूर्व (Middle East) क्षेत्रात शांतता प्रस्थापित होणे हे केवळ त्या प्रदेशासाठीच नव्हे, तर जागतिक स्तरावरही अत्यंत महत्त्वाचे आहे:

- **प्रादेशिक समृद्धी:** शांततेमुळे **'अब्राहाम कराराचा' (Abraham Accords)** विस्तार होऊ शकतो, ज्यामुळे व्यापक प्रादेशिक शांतता आणि समृद्धीला चालना मिळेल. अब्राहाम करार हा अमेरिका, इस्रायल, संयुक्त अरब अमिराती (UAE), बहरीन आणि मोरोक्को यांच्यातील मुत्सद्देगिरीचा एक भाग आहे.
- **धोरणात्मक स्थान:** हे क्षेत्र तेल आणि नैसर्गिक वायूने समृद्ध आहे. तसेच, हे जागतिक दळणवळणाचे प्रमुख दुवे असलेल्या **लाल समुद्र (Red Sea), हॉर्मुझची सामुद्रधुनी (Strait of Hormuz) आणि सुएझ कालवा** यांच्या संगमावर वसलेले आहे.
- **समकालीन भू-राजकारण (Geopolitics):** शांततेचा अभाव असल्यास जागतिक महासत्तांच्या स्पर्धेमुळे या क्षेत्राचे विघटन होण्याचा धोका आहे. या क्षेत्रात रशियाचे सुरक्षा हितसंबंध आहेत, तर चीनचे मजबूत आर्थिक हितसंबंध आहेत.
- **जागतिक व्यापार:** या प्रदेशातील लोकसंख्या जगातील सर्वात तरुण आणि वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येपैकी एक आहे. २०३० पर्यंत ती सुमारे ५८ कोटींपर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे, ज्यामुळे शांततेच्या काळात हा भाग वस्तू आणि सेवांसाठी एक मोठी बाजारपेठ ठरेल.
- **भारतासाठी महत्त्व:** या क्षेत्राकडून मिळणारी ऊर्जा आणि तेथील भारतीयांकडून पाठवला जाणारा परकीय पैसा (Remittances) भारतासाठी धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे. भारत आपले सुमारे ७०% तेल याच भागातून आयात करतो. तसेच **IMEC (भारत-मध्य पूर्व-युरोप आर्थिक कॉरिडॉर)** आणि **I2U2** सारख्या उपक्रमांमुळे भारताचे महत्त्व वाढले आहे.

परिणाम (Implications)

- **युद्धविरामाचा मैलाचा दगड:** दोन वर्षांच्या संघर्षानंतर ओलिसांची सुटका आणि शांततेची घोषणा हा पहिला महत्त्वाचा सकारात्मक विकास आहे.
- **मुत्सद्दी केंद्रबिंदू:** या करारामध्ये 'हमीदारांची' (Guarantors) उपस्थिती इस्रायल-गाझा संघर्षात बहुपक्षीय मध्यस्थीकडे झुकणारा कल दर्शवते.
- **मानसशास्त्रीय प्रभाव:** ओलिसांच्या मोठ्या प्रमाणावरील सुटकेमुळे इस्रायलमध्ये एक सकारात्मक संदेश गेला आहे, ज्यामुळे आशा पुन्हा निर्माण झाली आहे आणि दोन्ही बाजूंना युद्धविराम टिकवून ठेवण्यास प्रोत्साहन मिळत आहे.
- **भू-राजकीय समतोल:** या घटनेमुळे **इजिप्त आणि कतार** यांसारख्या प्रादेशिक शक्तींचा मध्यस्थ म्हणून प्रभाव अधिक मजबूत झाला आहे.

PRAYAAS

पॅलेस्टिनी मुद्द्यावर भारताची भूमिका (India's Stance on the Palestinian Issue)

भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये पॅलेस्टाईन आणि इस्रायल यांच्याशी असलेल्या संबंधांचा प्रवास तीन मुख्य टप्प्यांत विभागता येतो:

१. १९४७-१९९१: पॅलेस्टाईनला नैतिक आणि राजकीय पाठिंबा

- **पार्श्वभूमी:** भारताचा वसाहतवादविरोधी (Anticolonial) दृष्टिकोन, अरब राष्ट्रांबद्दलची सहानुभूती आणि **अलिप्ततावादी चळवळीतील (NAM)** सक्रिय सहभाग यामुळे भारताने पॅलेस्टाईनला खंबीर पाठिंबा दिला.
- **द्वि-राष्ट्र समाधान (Two-State Solution):** इस्रायलसोबत स्वतंत्र आणि सार्वभौम पॅलेस्टाईन राष्ट्र शांततेने अस्तित्वात असावे, या भूमिकेचा भारताने सातत्याने पाठपुरावा केला.

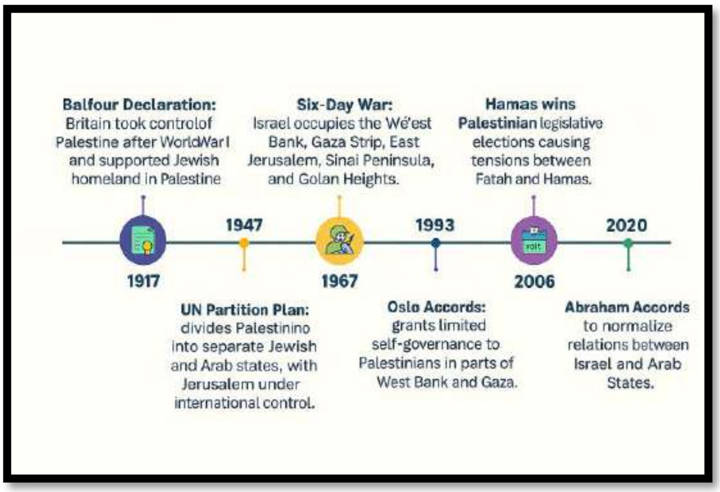

पॅलेस्टाईनशी सुरुवातीचे मुत्सद्दी संबंध:

- **१९४७ च्या युएन फाळणी योजनेला विरोध:** भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या १९४७ च्या फाळणी योजनेला 'अन्यायकारक' म्हणून विरोध केला होता.
- **PLO ला मान्यता:** १९७४ मध्ये पॅलेस्टाईन मुक्ती संघटनेला (PLO) पॅलेस्टिनी जनतेचे एकमेव प्रतिनिधी म्हणून मान्यता देणारा भारत हा पहिला गैर-अरब देश ठरला.
- **१९८८ मध्ये अधिकृत मान्यता:** १९८८ मध्ये भारताने पॅलेस्टाईन राष्ट्राला औपचारिक मान्यता देऊन राजकीय एकता मजबूत केली.

२. १९९१-२०१४: धोरणात्मक पुनर्रचना आणि संतुलित सहभाग

- **बदलते धोरण:** शीतयुद्धोत्तर काळ आणि आर्थिक सुधारणांनंतर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात वास्तववादी (Pragmatic) बदल केले.
- **इस्रायलशी संबंध:** १९९२ मध्ये भारताने इस्रायलशी पूर्ण मुत्सद्दी संबंध प्रस्थापित केले, जो भारतीय परराष्ट्र धोरणातील एक मोठा बदल मानला जातो.
- **सहकार्य:** संरक्षण, कृषी, जलव्यवस्थापन आणि गुप्तचर संस्थांच्या पातळीवर इस्रायलशी धोरणात्मक सहकार्य वाढले. भारत इस्रायली संरक्षण तंत्रज्ञानाचा सर्वात मोठा खरेदीदार बनला.
- **संतुलित दृष्टिकोन:** इस्रायलशी संबंध दृढ करतानाच पॅलेस्टाईनला राजकीय आणि मानवतावादी मदत देणे भारताने सुरूच ठेवले.

३. २०१४ ते आजपर्यंत: 'डी-हायफनेशन' (De-Hyphenation) आणि समांतर सहभाग

- **डी-हायफनेशन धोरण:** भारताने आता इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन या दोन्ही देशांकडे स्वतंत्र द्विपक्षीय संबंध म्हणून पाहण्याचे धोरण स्वीकारले आहे. म्हणजे एकाशी असलेले संबंध दुसऱ्याच्या हिताला बाधा आणणारे नसतील.

ऐतिहासिक उच्चस्तरीय भेटी:

- **२०१७:** भारतीय पंतप्रधानांची पहिली ऐतिहासिक **इस्रायल भेट**.
- **२०१८:** त्यानंतर लगेचच पंतप्रधानांची **पॅलेस्टाईन भेट**, ज्यातून भारताने पॅलेस्टाईनच्या राष्ट्रत्वाच्या मागणीला पुन्हा पाठिंबा दिला.
- **वर्तमान स्थिती:** भारत आजही संयुक्त राष्ट्रांच्या (UN) सर्व व्यासपीठांवर 'द्वि-राष्ट्र समाधानाचे' समर्थन करतो. त्याच वेळी तंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा आणि नवोन्मेष या क्षेत्रांत इस्रायलशी धोरणात्मक भागीदारी अधिक खोलवर नेत आहे.
- **मदत:** UNRWA (पॅलेस्टिनी निर्वासितांसाठीची संस्था) द्वारे आणि थेट अर्थसंकल्पीय तरतुदीद्वारे भारत आजही पॅलेस्टाईनला मानवतावादी आणि विकासकामांसाठी मदत करत आहे.

प्रमुख सामरिक स्थाने Key Strategic Locations: -

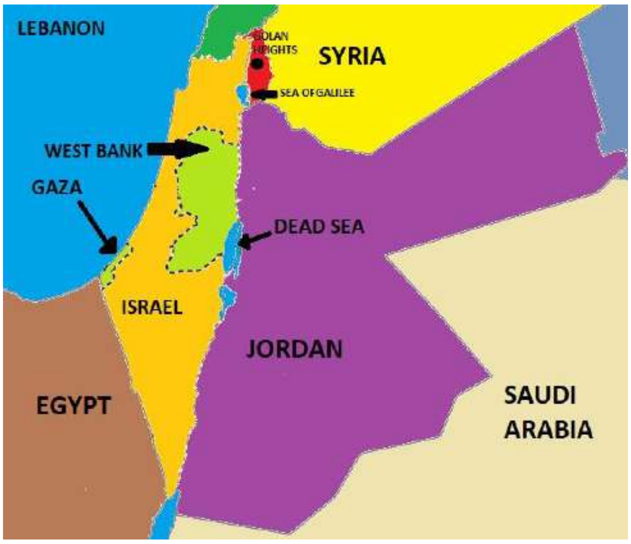

स्थान	भौगोलिक स्थिती	सामरिक महत्त्व
गाझा पट्टी (Gaza Strip)	भूमध्य समुद्रालगतची अरुंद किनारी पट्टी; **इस्रायल** (पूर्व व उत्तर) आणि **इजिप्त** (दक्षिण) यांच्याशी सीमा	भूमध्य समुद्रापर्यंत प्रवेश; आफ्रिका–आशिया दरम्यानचा महत्त्वाचा दळणवळण मार्ग; दाट लोकसंख्येचा प्रदेश जो प्रादेशिक सुरक्षा समीकरणांवर प्रभाव टाकतो
पश्चिम किनारा (West Bank)	स्थलांतरित प्रदेश (Landlocked); **इस्रायल** (पश्चिम) व **जॉर्डन** (पूर्व) यांच्या दरम्यान	इस्रायलवर नजर ठेवणाऱ्या उंच पठारी भागांवर नियंत्रण; प्रमुख पॅलेस्टिनी लोकसंख्या केंद्रांचे वास्तव्य; दोन-राष्ट्र समाधानासाठी अत्यंत महत्त्वाचा
गोलान टेकड्या (Golan Heights)	**इस्रायल व सीरिया** यांच्यातील पठार; **जॉर्डन नदी** व **गॅलिली समुद्र** (पश्चिम) यांनी सीमांकित	सामरिक उंचीमुळे लष्करी निरीक्षणाचा लाभ; इस्रायलसाठी महत्त्वाचा गोड्या पाण्याचा स्रोत
सिनाई द्वीपकल्प (Sinai Peninsula)	**भूमध्य समुद्र** (उत्तर) व **लाल समुद्र** (दक्षिण) यांच्यातील त्रिकोणी वाळवंटी द्वीपकल्प; आफ्रिका व आशियाला जोडणारा	सुएझ कालव्याकडे जाणाऱ्या मार्गावर नियंत्रण; इस्रायल व इजिप्त यांच्यातील बफर प्रदेश; महत्त्वाच्या सागरी अरुंद मार्गांचे (गल्फ ऑफ अकाबा, सुएझ कालवा) अस्तित्व
जेरुसलेम (Jerusalem)	**भूमध्य समुद्र व मृत समुद्र** यांच्या दरम्यानचे डोंगराळ शहर; इस्रायलच्या मध्यवर्ती उच्चभूमीच्या पूर्वेला स्थित	**यहुदी, ख्रिश्चन व इस्लाम** या तिन्ही धर्मांचे पवित्र शहर; इस्रायल–पॅलेस्टाईन संघर्षाचे भावनिक व राजकीय केंद्र
सुएझ कालवा (Suez Canal)	**भूमध्य समुद्र** व **लाल समुद्र** यांना जोडणारा कालवा	युरोप व आशिया यांमधील सर्वात लहान सागरी मार्ग; जागतिक ऊर्जा वाहतुकीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा
गॅलिली समुद्र (Sea of Galilee / लेक किन्नेरेट)	इस्रायलच्या ईशान्य भागात; **जॉर्डन नदीने** पोषित	इस्रायलमधील सर्वात मोठा गोड्या पाण्याचा साठा; शेती व घरगुती पाणीपुरवठ्यासाठी महत्त्वाचा
राफा क्रॉसिंग (Rafah Crossing)	**गाझा व इजिप्त** यांच्यातील सीमा बिंदू	गाझासाठी इस्रायलव्यतिरिक्त एकमेव बाह्य मार्ग; मानवतावादी मदत व लोकांच्या हालचालींसाठी अत्यावश्यक

निष्कर्ष (Conclusion)

- भारत पश्चिम आशियामध्ये एक अत्यंत संतुलित आणि मोजून-मापून (Calibrated) पावले उचलणारा दृष्टिकोन राखत आहे. इस्रायलसोबतची आपली धोरणात्मक भागीदारी अधिक सखोल करत असतानाच, पॅलेस्टाईनशी असलेली आपली दीर्घकालीन कटिबद्धताही भारत तितक्याच खंबीरपणे पाळत आहे. हे भारताच्या पश्चिम आशियातील मुत्सद्देगिरीचे अत्यंत विचारी, वास्तववादी आणि मूल्यधिष्ठित (Value-driven) स्वरूप प्रतिबिंबित करते.

सरावासाठी प्रश्न (Question for Practice)

प्रश्न: अलीकडील 'गाझा शांतता परिषद' हा मानवतावादी युद्धविराम आणि दीर्घकालीन राजकीय तोडगा काढण्यासाठी जागतिक स्तरावर केला जाणारा एक नवा प्रयत्न आहे. इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन दरम्यान शाश्वत शांतता प्रस्थापित करण्याच्या मार्गातील प्रमुख अडथळ्यांची चर्चा करा. (१५० शब्द - १० गुण)

२.३ माहिती तंत्रज्ञान (IT) सुधारणा नियम २०२५ अंतर्गत AI नियमन

संदर्भ (Context):

- इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाने (MeitY), 'माहिती तंत्रज्ञान (मध्यस्थ मार्गदर्शक तत्त्वे आणि डिजिटल मीडिया आचारसंहिता) नियम, २०२१' मध्ये सुधारणा करण्यासाठी **'माहिती तंत्रज्ञान (सुधारणा) नियम, २०२५'** अधिसूचित केले आहेत. (स्रोत: PIB)

मुख्य परीक्षेचा अभ्यासक्रम (Syllabus): सामान्य अध्ययन - २: शासन (सरकारी धोरणे आणि हस्तक्षेप). **सामान्य अध्ययन - ३:** विज्ञान आणि तंत्रज्ञान (माहिती तंत्रज्ञान, संगणक, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), रोबोटिक्स आणि संबंधित क्षेत्रांतील जागरूकता).

नियमांबद्दल (About)

- **दक्षता आराखडा:** या सुधारणा 'माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २०००' (IT Act) अंतर्गत मध्यस्थांच्या (Intermediaries) 'योग्य तत्परतेच्या' (Due Diligence) कर्तव्यांची चौकट अधिक मजबूत करतात.
- **अंमलबजावणी:** १५ नोव्हेंबर २०२५ पासून लागू झालेल्या या सुधारणांनी बेकायदेशीर ऑनलाइन मजकूर काढून टाकण्यासाठीच्या प्रक्रियात्मक संरक्षणात (Procedural Safeguards) वाढ केली आहे.
- **नियम ३(१)(ड):** या नियमानुसार, वैध सरकारी आदेश मिळाल्यास मध्यस्थांनी बेकायदेशीर सामग्री काढून टाकणे अनिवार्य आहे.

हे नियम खालील कायदेशीर तरतुदींशी सुसंगत आहेत:

- **कलम ७९(३)(ब) (IT Act, २०००):** जर एखाद्या मध्यस्थाला बेकायदेशीर कृत्याची 'प्रत्यक्ष माहिती' (Actual Knowledge) मिळूनही त्यांनी कारवाई केली नाही, तर त्यांना मिळणारे कायदेशीर संरक्षण (Safe-harbour protection) काढून घेतले जाते.

- **कलम ६९अ (Section 69A):** हे कलम केंद्र सरकारला राष्ट्रीय सुरक्षा, सार्वभौमत्व किंवा सार्वजनिक सुव्यवस्थेच्या हितासाठी ऑनलाइन मजकूर 'ब्लॉक' करण्याचे अधिकार देते.

अपेक्षित प्रभाव (Expected Impact)

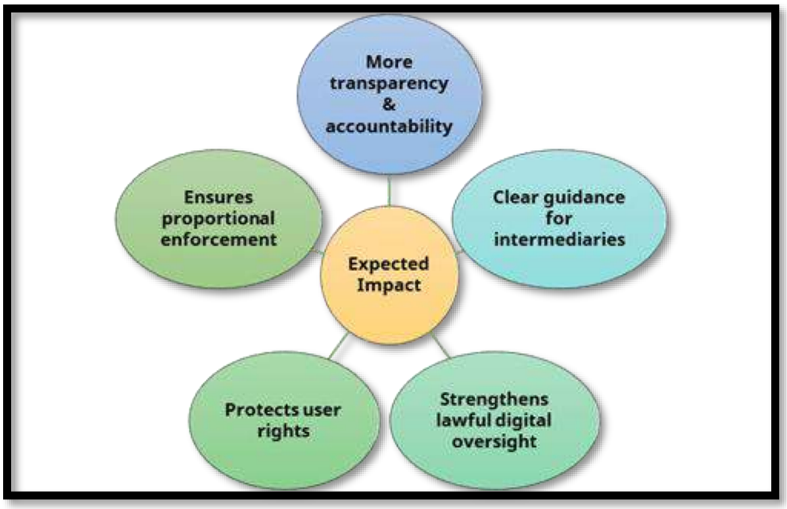

- **पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व:** सूचना कोण आणि कशा प्रकारे देऊ शकते याबद्दल स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे आणि त्यांचे नियतकालिक पुनरावलोकन (Periodic Review) यामुळे प्रशासकीय संतुलनाची खात्री मिळते.
- **मध्यस्थांसाठी स्पष्टता:** तपशीलवार आणि सकारण सूचना (Detailed and reasoned intimations) अनिवार्य केल्यामुळे, मध्यस्थांना कायद्याचे पालन करण्यासाठी अधिक चांगले मार्गदर्शन मिळेल.
- **संरक्षण आणि प्रमाणबद्धता (Proportionality):** या सुधारणा माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० मधील कायदेशीर निर्बंधांना बळकट करतानाच 'नैसर्गिक न्यायाच्या' (Natural Justice) तत्त्वांचे रक्षण करतात आणि कारवाईचे स्वरूप प्रमाणाबाहेर नसेल याची काळजी घेतात.

माहिती तंत्रज्ञान (मध्यस्थ मार्गदर्शक तत्त्वे आणि डिजिटल मीडिया आचारसंहिता) सुधारणा नियम, २०२५ ची प्रमुख वैशिष्ट्ये

१. उच्चस्तरीय अधिकार (Senior-level Authorization):

- मध्यस्थांना (उदा. सोशल मीडिया कंपन्या) बेकायदेशीर मजकूर काढून टाकण्याचे आदेश आता केवळ **संयुक्त सचिव (Joint Secretary)** किंवा त्यापेक्षा वरच्या दर्जाच्या अधिकाऱ्यामार्फत दिले जातील.
- ज्या ठिकाणी हे पद उपलब्ध नाही, तिथे 'संचालक' (Director) स्तरावरील अधिकारी अधिकृत यंत्रणेमार्फत ही सूचना देऊ शकतात.
- पोलीस दलाच्या बाबतीत, केवळ विशेष अधिकृत **डिआयजी (DIG)** किंवा त्यापेक्षा वरच्या दर्जाचे अधिकारी असे निर्देश देऊ शकतात.
- **फायदा:** यामुळे प्रशासकीय उत्तरदायित्व वाढते आणि अधिकारांच्या गैरवापराची शक्यता कमी होते.

२. सकारण आणि तपशीलवार सूचना (Reasoned Intimation with Specific Details): मजकूर काढून टाकण्याच्या विनंतीमध्ये आता खालील बाबी स्पष्टपणे नमूद करणे आवश्यक आहे:

- कायदेशीर आधार आणि ज्या कलमाचा आधार घेतला आहे त्याची माहिती.
- बेकायदेशीर कृत्याचे नेमके स्वरूप.
- तो मजकूर शोधण्यासाठी नेमका **URL** किंवा ओळखचिन्ह (Identifier).
- **बदल:** पूर्वीच्या 'नोटिफिकेशन' या शब्दाऐवजी आता **'सकारण सूचना' (Reasoned Intimation)** हा शब्द वापरला आहे, जो आयटी कायद्याच्या कलम ७९(३)(ब) मधील 'प्रत्यक्ष ज्ञान' (Actual Knowledge) या निकषाशी सुसंगत आहे.

३. नियतकालिक पुनरावलोकन यंत्रणा (Periodic Review Mechanism):

- नियम ३(१)(ड) अंतर्गत जारी केलेल्या सर्व निर्देशांचे दर महिन्याला संबंधित सरकारच्या **'सचिव' (Secretary)** दर्जाच्या अधिकाऱ्याकडून पुनरावलोकन केले जाईल.
- **फायदा:** केलेली कारवाई कायदेशीर, न्याय्य (Proportionate) आणि आवश्यक आहे याची खात्री यातून केली जाते.

४. हक्क आणि जबाबदाऱ्यांचा समतोल (Balancing Rights and Responsibilities):

- या सुधारणांचे मुख्य उद्दिष्ट नागरिकांचे **घटनात्मक अधिकार** आणि राज्याचे **नियमन अधिकार** यामध्ये समतोल राखणे हे आहे.
- मनमानी निर्बंध रोखण्यासाठी अंमलबजावणीमध्ये पारदर्शकता आणण्यावर भर दिला आहे.

५. मासिक आढावा (Monthly Review):

- सर्व 'टेकडाउन' (Takedown) निर्देशांचा दर महिन्याला आढावा घेतला जाईल, जेणेकरून ते कायद्याच्या चौकटीत राहतील आणि केवळ आवश्यक असेल तोपर्यंतच लागू राहतील.

माहिती तंत्रज्ञान (IT) नियम, २०२१

१. नियमांबद्दल:

- इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाद्वारे (MeitY) २०२१ मध्ये हे नियम अधिसूचित करण्यात आले; तसेच २०२२ आणि २०२३ मध्ये यात सुधारणा करण्यात आल्या.

- **उद्दिष्ट:** डिजिटल प्रशासन अधिक मजबूत करणे आणि प्लॅटफॉर्मची उत्तरदायित्व (Accountability) वाढवणे.

२. मुख्य हेतू:
- डिजिटल मध्यस्थ (Intermediaries) आणि डिजिटल मीडियाचे नियमन करणे.
- वापरकर्त्यांचे अधिकार, सुरक्षा आणि गोपनीयता यांचे रक्षण करणे.
- डिजिटल माध्यम आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा (AI) जबाबदार वापर सुनिश्चित करणे.

३. मध्यस्थांची कर्तव्ये:
- दिशाभूल करणारी माहिती, असत्य मजकूर, तोतयागिरी (Impersonation), **डीपफेक्स** किंवा कोणताही बेकायदेशीर मजकूर प्रसारित न करण्याची जबाबदारी मध्यस्थांवर असेल.
- 'योग्य तत्परता' (Due Diligence) पाळणे, मोठ्या सोशल मीडिया मध्यस्थांसाठी (SSMIs) तक्रार निवारण अधिकारी नियुक्त करणे, विशिष्ट प्रकरणात माहितीचा मूळ स्रोत शोधणे (Traceability) आणि चिन्हांकित केलेला मजकूर त्वरित काढून टाकणे अनिवार्य आहे.

४. वापरकर्ता तक्रार निवारण यंत्रणा:
- वापरकर्ते तक्रार अधिकाऱ्याकडे (Grievance Officer) तक्रार करू शकतात.
- मध्यस्थांनी निश्चित केलेल्या कालमर्यादेत या तक्रारींवर कारवाई करणे आवश्यक आहे.

५. तक्रार अपीलीय समिती (GAC):
- सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या निर्णयांविरुद्ध वापरकर्त्यांच्या अपीलांवर ही समिती सुनावणी करते.
- ही समिती प्लॅटफॉर्मचे निर्णय रद्द करू शकते आणि सुधारणात्मक कारवाईचे निर्देश देऊ शकते.

६. MeitY च्या मार्गदर्शक सूचना (Advisories):
- AI मॉडेल, मोठ्या भाषा मॉडेल्स (LLMs) आणि जनरेटिव्ह AI च्या सुरक्षित वापरासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे.
- डीपफेक आणि चुकीच्या माहितीचा प्रसार रोखण्यासाठी उपाययोजना.

७. व्याप्ती (Coverage):
- हे नियम डिजिटल मध्यस्थ, **SSMIs (५० लाखांपेक्षा जास्त वापरकर्ते असलेले प्लॅटफॉर्म)**, ऑनलाइन गेमिंग प्लॅटफॉर्म आणि डिजिटल वृत्त प्रकाशकांना लागू होतात.

८. अंतिम ध्येय:
- **'डिजिटल इंडिया'** अंतर्गत एक सुरक्षित, पारदर्शक आणि उत्तरदायी डिजिटल परिसंस्था (Ecosystem) निर्माण करणे.

सिंथेटिक आणि AI-निर्मित मजकुराचे नियमन (Regulation of Synthetic & AI-Generated Content)

- **व्याख्या:** "सिंथेटिक माहिती" (Synthetic information) मध्ये अशा मजकुराचा समावेश होतो जो संगणकीय संसाधनांचा वापर करून तयार केला जातो किंवा अल्गोरिदमद्वारे अशा प्रकारे बदलला जातो की तो अस्सल (Authentic) वाटावा.
- **लेबलिंगची अनिवार्यता:** मध्यस्थांनी (Intermediaries) सर्व AI-निर्मित किंवा सुधारित मजकुराचे लेबलिंग करणे अनिवार्य आहे, ज्यामुळे वापरकर्त्यांमध्ये जागरूकता आणि डिजिटल साक्षरता वाढेल.
- **वापरकर्ता घोषणा आणि पडताळणी:** वापरकर्त्यांनी त्यांनी अपलोड केलेला मजकूर AI-निर्मित आहे की त्यात बदल केले आहेत, याची घोषणा करणे आवश्यक आहे.
- **मोठे सोशल मीडिया मध्यस्थ (SSMIs):** ५० लाखांहून अधिक वापरकर्ते असलेल्या प्लॅटफॉर्मनी अशा घोषणांची पडताळणी करण्यासाठी आणि सिंथेटिक मजकूर शोधण्यासाठी तांत्रिक साधने तैनात करणे आवश्यक आहे.
- **सेफ हार्बर संरक्षण (Safe Harbour Protection):** जर मध्यस्थांनी सिंथेटिक किंवा फेरफार केलेला मजकूर शोधण्यासाठी आणि काढून टाकण्यासाठी सद्भावनेने (Good faith) काम केले, तर त्यांना आयटी कायद्याच्या **कलम ७९** अंतर्गत मिळणारे कायदेशीर संरक्षण कायम राहील.
  - यामुळे अधिकृत प्लॅटफॉर्मचे संरक्षण होते आणि त्यांना नियमांचे पालन करण्यास प्रोत्साहन मिळते.

महत्त्व (Significance)

- **हक्कांचा समतोल:** ही सुधारणा नागरिकांचे घटनात्मक अधिकार आणि राज्याचे नियमन अधिकार यामध्ये समतोल राखते. यामुळे अंमलबजावणीची प्रक्रिया पारदर्शक राहते आणि मनमानी निर्बंधांपासून संरक्षण मिळते.
- **मध्यस्थांसाठी स्पष्टता:** तपशीलवार आणि सकारण आदेश अनिवार्य केल्यामुळे डिजिटल मध्यस्थांना स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे मिळतात, ज्यामुळे नियमांचे पालन करणे अधिक सोपे आणि सुटसुटीत होते.
- **न्याय्य तत्त्वांचे बळकटीकरण:** या सुधारणा 'प्रमाणबद्ध कारवाई' (Proportional action) करण्यास प्रोत्साहित करतात, नैसर्गिक न्यायाच्या तत्त्वांचे पालन करतात आणि माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० अंतर्गत कायदेशीर निर्बंधांना अधिक बळकट करतात.
- **जबाबदार डिजिटल प्रशासन:** माहिती तंत्रज्ञान (सुधारणा) नियम २०२५ हे जबाबदार प्रशासनाच्या दिशेने टाकलेले महत्त्वाचे पाऊल आहे कारण:
  १. हे नियम AI चा गैरवापर आणि चुकीच्या माहितीच्या (Disinformation) प्रसाराला आळा घालतात.
  २. ऑनलाइन नियमनामध्ये उत्तरदायित्व वाढवतात.
  ३. नागरिकांना अस्सल आणि खात्रीशीर माहिती मिळवण्याच्या अधिकाराचे रक्षण करतात.
- **डिजिटल इंडिया उद्दिष्ट:** हे बदल 'डिजिटल इंडिया' आराखड्यांतर्गत एक सुरक्षित, पारदर्शक आणि नैतिक AI परिसंस्था (Ecosystem) निर्माण करण्याच्या भारताच्या व्यापक ध्येयाला पाठबळ देतात.

निष्कर्ष (Conclusion)

माहिती तंत्रज्ञान (सुधारणा) नियम २०२५ ऑनलाइन नियमन प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, उत्तरदायी आणि संतुलित करून भारताच्या डिजिटल प्रशासनाला बळकटी देतात. नागरिकांच्या अधिकारांचे रक्षण करत असतानाच AI-आधारित चुकीच्या माहितीसारख्या आव्हानांचा मुकाबला करून, हे नियम 'डिजिटल इंडिया'च्या संकल्पनेअंतर्गत अधिक सुरक्षित आणि विश्वासार्ह डिजिटल परिसंस्था विकसित करण्यास मदत करतात.

मुख्य परीक्षेसाठी सराव प्रश्न (Mains Question for Practice)

- **प्रश्न:** डीपफेक्स (Deepfakes), चुकीची माहिती (Misinformation) आणि जनरेटिव्ह एआय (Generative AI) मुळे निर्माण होणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी 'माहिती तंत्रज्ञान सुधारणा नियम २०२५' च्या प्रभावीपणाचे मूल्यमापन करा.

२.४ प्रगती (PRAGATI)

संदर्भ (PIB):

- पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी आज 'प्रगती' (PRAGATI) च्या बैठकीचे अध्यक्षपद भूषवले. हे केंद्र आणि राज्य सरकारांना सामावून घेणारे, माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानावर आधारित (ICT-based) एक बहु-पर्यायी व्यासपीठ आहे.
- **PRAGATI** चे पूर्ण नाव **'प्रो-ॲक्टिव्ह गव्हर्नन्स अँड टाइमली इम्प्लिमेंटेशन' (Pro-Active Governance and Timely Implementation)** असे आहे. लोककल्याणकारी योजनांमध्ये 'ई-पारदर्शकता' (e-transparency) आणि 'ई-उत्तरदायित्व' (e-accountability) आणण्यासाठी २०१५ मध्ये या व्यासपीठाची सुरुवात करण्यात आली.

मुख्य परीक्षेचा अभ्यासक्रम (Syllabus): सामान्य अध्ययन - २ (शासनव्यवस्थेचे महत्त्वाचे पैलू, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व, ई-गव्हर्नन्स - उपयोजन, मॉडेल्स, यश, मर्यादा आणि क्षमता).

प्रगती व्यासपीठाबद्दल (About)

- हे व्यासपीठ सार्वजनिक तक्रारींचे निवारण करते आणि सरकारी कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवते.
- हे प्रामुख्याने **तीन तंत्रज्ञानांवर** आधारित आहे:
  १) **डिजिटल डेटा मॅनेजमेंट** (आकडेवारीचे व्यवस्थापन)
  २) **व्हिडिओ-कॉन्फरन्सिंग** (दृश्य-श्राव्य संवाद)
  ३) **जिओस्पेशिअल टेक्नॉलॉजी** (भू-स्थानिक तंत्रज्ञान)

'प्रगती'ची कार्यरचना (Working Structure)

- ही एक **त्रि-स्तरीय (3-tier)** प्रणाली आहे ज्यामध्ये 'पंतप्रधान कार्यालय' (PMO), 'केंद्रीय सचिव' आणि राज्यांचे 'मुख्य सचिव' यांचा समावेश होतो. ही रचना **'सहकारी संघराज्यावादाला' (Cooperative Federalism)** प्रोत्साहन देते.
- पंतप्रधान सामान्यतः दर महिन्याच्या **चौथ्या बुधवारी** या कार्यक्रमाचे आयोजन करतात, ज्याला **'प्रगती दिन'** म्हटले जाते.
- केंद्र सरकार आणि राज्यांचे मुख्य सचिव चिन्हांकित केलेले मुद्दे आणि तक्रारींवर तीन दिवसांच्या आत आपले भाष्य आणि अद्ययावत माहिती सादर करतात.

भारताची शासन चौकट – ऐतिहासिक संदर्भ (Historical Context)

१. नोकरशाहीची श्रेणीबद्ध रचना (Bureaucratic Hierarchy):

- ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारताची शासन व्यवस्था नोकरशाही आणि श्रेणीबद्ध रचनेवर आधारित होती. यामुळे प्रशासकीय कामात विलंब आणि अकार्यक्षमता निर्माण होत असे.

२. संथ निर्णयप्रक्रिया (Slow Decision-Making):

- सरकारी निर्णय घेण्याची प्रक्रिया अत्यंत संथ होती, ज्यामुळे देशाची प्रगती आणि नागरिकांच्या गरजांना प्रतिसाद देण्यात अडथळे येत असत.

३. लाल फितीचा कारभार (Red Tape Challenges):

- प्रशासकीय गुंतागुंत आणि 'लाल फितीच्या कारभारामुळे' पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाचा अभाव दिसून येत असे.

४. ऊर्ध्वगामी दृष्टिकोनाचा अभाव (Top-Down Approach):

- शासनामध्ये 'वरकडून खाली' (Top-down) असा दृष्टिकोन प्रबळ होता. केंद्रीकृत निर्णयप्रक्रियेमुळे अनेकदा स्थानिक आणि तातडीच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष होत असे.

५. अकार्यक्षम शासन (Ineffective Governance):

- ऐतिहासिक शासन चौकट तिची अकार्यक्षमता आणि प्रतिसादाच्या अभावामुळे टीकेचा विषय ठरली होती. यामुळे जनतेमध्ये असंतोष निर्माण होत असे आणि नियमन प्रक्रियेत अडथळे (Bottlenecks) निर्माण होत असत.

'प्रगती' (PRAGATI) व्यासपीठामुळे पारंपारिक शासन मॉडेलमध्ये झालेला आमूलाग्र बदल

पारंपरिक प्रशासन (Traditional Governance)	PRAGATI मंच (PRAGATI Platform)
नोकरशाही पदानुक्रम	सहकार्याधारित रचना
वरून-खाली निर्णय प्रक्रिया	विकेंद्रीत निर्णय प्रक्रिया
मर्यादित पारदर्शकता	वाढीव पारदर्शकता
नागरिकांचा मर्यादित सहभाग	नागरिकांचा वाढलेला सहभाग
प्रकल्प अंमलबजावणीस विलंब	प्रकल्पांची वेळेत अंमलबजावणी

१. सहयोगी रचना (Collaborative Structure):
- 'प्रगती'मुळे सरकारी अधिकाऱ्यांना थेट पंतप्रधान आणि प्रमुख निर्णयकर्त्यांशी संवाद साधण्याची संधी मिळाली आहे, ज्यामुळे नोकरशाहीतील विलंब आणि अकार्यक्षमता कमी झाली आहे.
- या व्यासपीठामुळे संवाद प्रक्रिया सुलभ झाली असून निर्णय घेण्यास गती मिळाली आहे, परिणामी नोकरशाहीच्या श्रेणीबद्ध रचनेचा नकारात्मक प्रभाव कमी झाला आहे.

२. वेळेवर निर्णय प्रक्रिया (Timely Decision making):
- प्रकल्पांची आणि धोरणांची वेळेवर अंमलबजावणी करणे हे 'प्रगती'चे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.
- नियमित व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग आणि चर्चेच्या माध्यमातून प्रकल्पांचा बारकाईने मागोवा (Tracking) घेतला जातो, ज्यामुळे समस्यांचे निराकरण आणि अंमलबजावणी जलद गतीने होते.

३. लाल फितीच्या कारभारावर मात (Red Tape Challenges):
- पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाच्या माध्यमातून 'प्रगती'ने लाल फितीचा कारभार आणि प्रशासकीय गुंतागुंत कमी केली आहे.
- अधिकारी आता उघडपणे आव्हानांवर चर्चा करू शकतात, ज्यामुळे क्लिष्ट नोकरशाही प्रक्रिया सोपी झाली आहे.

४. ऊर्ध्वगामी दृष्टिकोनाला आव्हान (Top-Down Approach):
- केंद्र सरकारचे अधिकारी आणि राज्य स्तरावरील अधिकारी यांच्यात संवाद सुलभ करून 'प्रगती'ने पारंपारिक 'वरकडून खाली' (Top-down) या दृष्टिकोनाला छेद दिला आहे.
- हा दृष्टिकोन स्थानिक आणि तातडीच्या समस्या प्रभावीपणे सोडवल्या जातील याची खात्री करतो आणि कडक अशा केंद्रीकृत निर्णय मॉडेलकडून विकेंद्रीकरणाकडे वाटचाल करतो.

५. सक्रिय शासन (Pro-active Governance):
- 'प्रगती'चा सक्रिय शासन आणि वेळेवर अंमलबजावणीवर असलेला भर हा ऐतिहासिक अकार्यक्षमता आणि प्रतिसादाच्या अभावावर थेट उत्तर देतो.

निष्कर्ष (Conclusion)
- 'प्रगती' व्यासपीठामुळे पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि जलद निर्णय प्रक्रियेला चालना मिळून भारताच्या शासन चौकटीत मोठा बदल झाला आहे.
- असे असले तरी, भ्रष्टाचार, नोकरशाहीतील अकार्यक्षमता आणि सामाजिक-आर्थिक विषमता या समस्या आजही कायम आहेत, ज्यांच्या निवारणासाठी अधिक सुधारणांची आवश्यकता आहे.
- पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी म्हटल्याप्रमाणे, **"'प्रगती' ही सक्रिय शासनाची एक संस्कृती आहे, जी हे सुनिश्चित करते की 'प्रगती' आणि 'पारदर्शकता' हेच निर्णय प्रक्रियेचे प्रेरक शक्ती बनतील."**

३. सामान्य अध्ययन III General Studies III

३.१ भारताचे शाश्वत विकास लक्ष्य (SDG) दशक

संदर्भ (Context):

- सप्टेंबर २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी (United Nations) 'शाश्वत विकास लक्ष्ये' (Sustainable Development Goals - SDGs), ज्यांना 'जागतिक लक्ष्ये' म्हणूनही ओळखले जाते, त्यांचा स्वीकार केला होता. आता या लक्ष्यांच्या अंमलबजावणीला **दहा वर्षे** पूर्ण झाली आहेत.

मुख्य परीक्षेचा अभ्यासक्रम (Syllabus): सामान्य अध्ययन - ३ (समावेशक वाढ आणि त्यातून निर्माण होणारे मुद्दे).

SDGs साध्य करण्याच्या दिशेने जागतिक प्रगती (Global Progress Towards SDGs):

- **२०२५ चा शाश्वत विकास अहवाल (SDR):** हा अहवाल दर्शवतो की, २०३० पर्यंत सर्व १७ शाश्वत विकास लक्ष्ये साध्य करण्याच्या मार्गावर सध्या एकही देश नाही. सध्या केवळ **१७% उद्दिष्टे** नियोजित वेळेनुसार प्रगती करत आहेत.
- **SDG निर्देशांक रँकिंग:** फिनलंड (गुण: ८७) या निर्देशांकात प्रथम क्रमांकावर आहे, त्यानंतर स्वीडन आणि डेन्मार्कचा क्रमांक लागतो. शिक्षण, आरोग्य आणि स्वच्छ ऊर्जा या क्षेत्रांतील त्यांची कामगिरी उत्कृष्ट राहिली आहे.
- **प्रादेशिक प्रगती:** २०१५ पासून **पूर्व आणि दक्षिण आशियाने** सर्वाधिक वेगाने प्रगती नोंदवली आहे. आर्थिक विकास, पायाभूत सुविधा आणि मूलभूत सेवांच्या सुलभतेमध्ये झालेल्या जलद सुधारणांमुळे हे शक्य झाले आहे.
- **जागतिक आव्हाने:** एकूण प्रगती होत असली तरी, हवामान कृती (**SDG १३ - Climate Action**), जैवविविधता (**SDG १५ - Biodiversity**) आणि विषमता कमी करणे (**SDG १० - Reducing Inequalities**) या क्षेत्रांत अजूनही मोठी जागतिक आव्हाने कायम आहेत.

शाश्वत विकास लक्ष्यांबद्दल (About the SDGs)

- **पार्श्वभूमी:** 'शाश्वत विकास' (Sustainable Development) ही संकल्पना सर्वप्रथम १९८७ च्या **'ब्रँडलँड अहवालात'** (Brundtland Report) मांडण्यात आली. त्यानुसार, "असा विकास जो भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता, वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करतो," त्याला शाश्वत विकास म्हणतात.
- **द अजेंडा २०३०:** २०१५ मध्ये, संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्व सदस्य राष्ट्रांनी 'शाश्वत विकासासाठी २०३० अजेंडा' स्वीकारला. यामध्ये **१७ शाश्वत विकास लक्ष्ये (SDGs)** आणि **१६९ उप-लक्ष्यांचा (Targets)** समावेश आहे.
- **उद्दिष्ट:** गरिबी नष्ट करणे, विषमता कमी करणे, ग्रहाचे (पृथ्वीचे) रक्षण करणे आणि सर्व लोकांना आरोग्य, न्याय व समृद्धी मिळेल याची खात्री करणे, हा या लक्ष्यांचा जागतिक आराखडा आहे. याचे मुख्य सूत्र **'कोणीही मागे राहू नये' (No one is left behind)** हे आहे.

सुधारणेची उल्लेखनीय क्षेत्रे (Notable areas of improvement)
गेल्या दशकात खालील क्षेत्रांत लक्षणीय प्रगती दिसून आली आहे:

- **स्वच्छ ऊर्जा:** वीज आणि स्वच्छ ऊर्जेच्या उपलब्धतेत झालेली वाढ (**SDG ७**).
- **डिजिटल कनेक्टिव्हिटी:** इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि मोबाईल ब्रॉडबँडच्या वापराचा विस्तार (**SDG ९**).
- **बाल आरोग्य:** पाच वर्षांखालील मुलांच्या मृत्यूदरात आणि नवजात मृत्यूदरात झालेली घट (**SDG ३**).

समोरील आव्हाने:
हवामान बदल, युद्धे/संघर्ष, वाढते कर्ज आणि कोव्हिड-१९ महामारीचे दीर्घकालीन परिणाम यांमुळे जागतिक स्तरावर SDG च्या प्रगतीचा वेग मंदावला आहे. २०३० पूर्वी जग पुन्हा योग्य मार्गावर येण्यासाठी जलद कृती, मजबूत भागीदारी आणि नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानातील गुंतवणूक आवश्यक असल्याचे संयुक्त राष्ट्रांनी अधोरेखित केले आहे.

भारतातील SDG साठी अर्थसंकल्पीय आणि खर्चाची आव्हाने

१. अपुरी वित्तीय जागा (Inadequate Fiscal Space):

- भारताला SDG वितरणात मोठ्या निधीच्या कमतरतेचा सामना करावा लागत आहे. विकसनशील देशांना वर्षाला ४ ट्रिलियन डॉलर्सची गरज आहे, परंतु भारताचा सार्वजनिक खर्च अपुरा आहे.
- भारताची SDG निधीतील तफावत वर्षाला ५०० अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त आहे.
- आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा आणि संरक्षण यांवरील वित्तीय दबावामुळे संसाधने मर्यादित होतात. ओडिशा, हरियाणा आणि मेघालय सारख्या राज्यांमध्ये जास्त खर्च होऊनही अपेक्षेप्रमाणे निकाल (Outcomes) दिसून येत नाहीत.

२. भक्कम देखरेख आणि मूल्यमापन चौकटीचा अभाव:
- डेटा आणि मॉनिटरिंग यंत्रणा विखुरलेली आणि जुनी आहे, ज्यामुळे SDG प्रगतीचा अचूक मागोवा घेणे कठीण होते.
- **SDG इंडिया इंडेक्स २०२३-२४** मध्ये राज्य स्तरावर डेटा उपलब्ध नसल्यामुळे **'ध्येय १७' (उद्दिष्टांसाठी भागीदारी)** मोजता आले नाही.

३. राज्यांमध्ये विखुरलेली अंमलबजावणी:
- SDG एकत्रीकरण आणि अर्थसंकल्पीय नियोजनात राज्यांमध्ये मोठी तफावत आहे. काही राज्ये आपल्या योजनांमध्ये SDG समाविष्ट करतात, तर काही संस्थात्मक आणि आर्थिक मर्यादांमुळे मागे आहेत.
- अनेक पंचायतींमध्ये SDG निकालांचे नियोजन, मागोवा आणि अहवाल देण्याच्या क्षमतेचा अभाव आहे.

४. दीर्घकालीन नियोजन आणि संसाधन वाटपाचा अभाव:
- अर्थसंकल्प अनेकदा दीर्घकालीन प्रगतीपेक्षा अल्पकालीन निकालांना प्राधान्य देतो. शिक्षण आणि लिंग समानता यांसारख्या SDG निकालांचे परिणाम दिसून येण्यासाठी बराच कालावधी लागतो (Time-lag effects).

भारताची SDG उपलब्धी (SDG Achievements - India)
भारताने विविध क्षेत्रांत केलेली लक्षणीय प्रगती खालीलप्रमाणे आहे:
- **SDG-१ (गरिबी निर्मूलन):** नीति आयोगाच्या अहवालानुसार, २०१५-२१ दरम्यान १३.५ कोटींहून अधिक लोक बहुआयामी गरिबीतून बाहेर आले आहेत.
- **SDG-२ (भूकमुक्ती):** २०२१-२३ मध्ये कुपोषणाचे प्रमाण १३.७% इतके होते.
- **SDG-३ (उत्तम आरोग्य):** २०२३ मध्ये माता मृत्यू दर (MMR) कमी होऊन ८०.५ वर आला आहे (SDR २०२५).
- **SDG-४ (गुणवत्तापूर्ण शिक्षण):** २०२४ मध्ये प्राथमिक शिक्षणातील निव्वळ नोंदणी ९९.९% पर्यंत पोहोचली आहे.
- **SDG-५ (लिंग समानता):** ७७.५% कुटुंब नियोजनाची मागणी आधुनिक पद्धतींनी पूर्ण केली जात आहे.
- **SDG-७ (स्वच्छ ऊर्जा):** २०२२ पर्यंत ९९.२% लोकसंख्येपर्यंत विजेची पोहोच झाली आहे.
- **SDG-९ (उद्योग आणि नाविन्य):** २०२४ मध्ये भारतात ८८.६ कोटी सक्रिय इंटरनेट वापरकर्ते आहेत.

भारतातील SDG साध्य करण्यातील आर्थिक बाबींव्यतिरिक्त इतर आव्हाने

१. धोरणांची अकार्यक्षम अंमलबजावणी:
- उत्कृष्टपणे तयार केलेली धोरणे सुद्धा जमिनी स्तरावर राबवताना आव्हानांचा सामना करावा लागतो, विशेषतः कमी क्षमता असलेल्या प्रदेशांमध्ये.
- उदाहरणार्थ, हरियाणा राज्याने **'ध्येय १६' (शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्था)** मध्ये पुरेसा निधी असूनही केलेली मर्यादित प्रगती अंमलबजावणीतील त्रुटी अधोरेखित करते.

२. मोजमाप आणि डेटाच्या मर्यादा:
- भारताची डेटा यंत्रणा अजूनही विखुरलेली आणि जुनी आहे, ज्यामुळे SDG निर्देशांकांचे रिअल-टाइम (तात्काळ) मूल्यमापन करण्यात अडथळे येतात.
- राष्ट्रीय निर्देशांक आराखड्यामध्ये (National Indicator Framework) जिल्हा स्तरावरील सविस्तर डेटाचा अभाव आहे आणि तो विविध लक्ष्यांमधील परस्परसंबंध स्पष्ट करण्यात अपयशी ठरतो.

३. विविध लक्ष्यांमधील परस्परसंबंधांकडे (Trade-offs and Synergies) दुर्लक्ष:
- अनेकदा धोरणे आखताना SDG एकमेकांशी कसे जोडलेले आहेत हे लक्षात घेतले जात नाही, ज्यामुळे एका ध्येयाचा दुसऱ्यावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो.
- उदाहरणार्थ, जलद औद्योगिक विकास (**ध्येय ८**) मुळे उत्सर्जनाचे प्रमाण वाढू शकते, जे हवामान कृतीला (**ध्येय १३**) बाधा आणते. हे दुवे ओळखल्यास धोरणांमध्ये सुसंगतता येईल.

४. शासन आणि संस्थात्मक आव्हाने:
- विविध मंत्रालयांमध्ये समन्वयाचा अभाव असल्यामुळे विखुरलेले निर्णय आणि विसंगत अंमलबजावणी होते.
- अनेक राज्यांमध्ये स्वतंत्र 'SDG कक्ष' किंवा प्रशिक्षित कर्मचारी नाहीत. प्रभावी SDG स्थानिकीकरणासाठी राज्य आणि जिल्हा स्तरावर संस्थात्मक क्षमता वाढवणे आवश्यक आहे.

५. दीर्घकालीन शाश्वततेपेक्षा अल्पकालीन लक्ष्यांवर भर:
- अर्थसंकल्पीय चक्रे आणि राजकीय कालमर्यादा अनेकदा त्वरित आणि दिसणाऱ्या निकालांवर भर देतात, ज्यामुळे दीर्घकालीन शाश्वततेच्या गरजेकडे दुर्लक्ष होते.

६. वंचितता आणि असमानता:
- प्रगती होऊनही, उपेक्षित आणि असुरक्षित समुदाय आजही सामाजिक आणि आर्थिक वंचिततेचा सामना करत आहेत.
- महिला, दलित, आदिवासी आणि ग्रामीण गरीब यांसारख्या गटांना शिक्षण, आरोग्य आणि उपजीविकेच्या साधनांमध्ये कमी प्रवेश मिळतो. **MPI २०२३ (बहुआयामी गरीबी निर्देशांक)** नुसार, भारताचा ग्रामीण गरीबी दर (१९%) हा शहरी भागापेक्षा (१०%) जवळपास दुप्पट आहे.

भारतातील SDG साध्य करण्यासाठी पुढील मार्ग (Way Forward)

१. डेटा यंत्रणा आणि देखरेख मजबूत करणे:
- SDG प्रगतीचा मागोवा घेण्यासाठी विश्वासार्ह आणि वेळेवर मिळणारा डेटा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. राष्ट्रीय, राज्य आणि जिल्हा स्तरावर सांख्यिकीय क्षमता वाढवल्यास अचूकता आणि उत्तरदायित्व सुधारेल.

- रिअल-टाइम (तात्काळ माहिती देणारा) **'SDG डेटा डॅशबोर्ड'** विकसित करणे आणि वेळोवेळी वर्गीकृत डेटा अद्ययावत (Update) होईल याची खात्री करणे आवश्यक आहे.

२. आर्थिक संसाधने उभी करणे:

- देशांतर्गत महसूल वाढवणे, खाजगी गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि ग्रीन बाँड्स (Green Bonds), सामाजिक प्रभाव निधी (Social Impact Funds) व SDG-संबंधित कर्जाच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय विकास भागीदारीचा विस्तार करणे गरजेचे आहे.

३. शासन आणि संस्थात्मक समन्वय वाढवणे:

- SDG च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी विविध सरकारी स्तरांमधील समन्वय आणि स्पष्ट संस्थात्मक भूमिका आवश्यक आहे.
- केंद्र-राज्य-स्थानिक स्तरावर अधिक चांगले सहकार्य निर्माण करणे, विभागीय योजनांमध्ये SDG चा समावेश करणे आणि सर्व राज्यांमध्ये **'SDG समन्वय आणि वेगवर्धक केंद्रे' (SDG-CACs)** स्थापन केल्यास धोरणांमध्ये सुसंगतता येईल.

४. स्थानिक गरजांनुसार अर्थसंकल्पाची आखणी करणे:

- 'खालून वर' (Bottom-up) या वित्तीय नियोजन दृष्टिकोनाचा अवलंब करणे: लोकसहभागावर आधारित आणि विकेंद्रित अर्थसंकल्पाला प्रोत्साहन देणे, ज्यामुळे पंचायती आणि शहरी स्थानिक संस्थांना समुदायाच्या विशिष्ट गरजांनुसार SDG लक्ष्यांवर खर्च करता येईल.

५. क्षमता बांधणी आणि लोकजागृतीला चालना देणे:

- सर्व प्रशासकीय स्तरावरील अधिकाऱ्यांना SDG नियोजन, डेटा व्यवस्थापन आणि प्रभाव मूल्यमापनाचे प्रशिक्षण देणे. तसेच, मोहिमा आणि शिक्षणाद्वारे नागरिकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे.

६. विकास धोरणांमध्ये पर्यावरणीय शाश्वततेचा समावेश करणे:

- सर्व विकास कार्यक्रमांमध्ये स्वच्छ ऊर्जा, कार्यक्षम जलव्यवस्थापन, कचरा व्यवस्थापन आणि जैवविविधता संवर्धन या बाबींना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

भारताच्या **SDG** कामगिरीत सुधारणा घडवून आणणाऱ्या प्रमुख उपक्रमांची माहिती

SDG	ध्येय (Goal)	प्रमुख सरकारी उपक्रम / योजना
SDG 1	गरिबी निर्मूलन (No Poverty)	**प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY)** – परवडणारी घरे; **MGNREGA** – ग्रामीण रोजगाराची हमी; **प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY)** – आर्थिक समावेशन
SDG 2	भूकमुक्ती (Zero Hunger)	**पोषण अभियान** – कुपोषणाविरुद्ध लढा; **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA)** – अनुदानित धान्य; **प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना (PMGKAY)** – कोविड-19 काळात मोफत अन्नपुरवठा
SDG 3	चांगले आरोग्य व कल्याण (Good Health and Well-being)	**मिशन इंद्रधनुष्य** – सार्वत्रिक लसीकरण; **आयुष्मान भारत (PM-JAY)** – ₹5 लाखांपर्यंत आरोग्य विमा संरक्षण; **राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM)** – आरोग्यसेवा बळकटीकरण
SDG 4	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण (Quality Education)	**समग्र शिक्षा अभियान** – सर्वांगीण शालेय शिक्षण; **राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) 2020** – डिजिटल व कौशल्याधारित शिक्षण; **DIKSHA मंच** – ऑनलाइन शिक्षण प्रवेश
SDG 6	स्वच्छ पाणी व स्वच्छता (Clean Water and Sanitation)	**स्वच्छ भारत मिशन** – खुले शौचमुक्ती (ODF) साध्य; **जल जीवन मिशन** – नळाद्वारे पाणीपुरवठा; **नमामि गंगे** – नदी पुनरुज्जीवन
SDG 7	परवडणारी व स्वच्छ ऊर्जा (Affordable and Clean Energy)	**UJALA योजना** – LED दिव्यांचे वितरण; **सौभाग्य योजना** – सार्वत्रिक वीज उपलब्धता
SDG 8	सन्मानजनक रोजगार व आर्थिक वाढ (Decent Work and Economic Growth)	**मेक इन इंडिया** – उत्पादन क्षेत्राला चालना; **स्टार्टअप इंडिया** – उद्योजकता प्रोत्साहन; **स्किल इंडिया मिशन** – कौशल्य प्रशिक्षण; **PM इंटर्नशिप योजना** – विद्यार्थ्यांसाठी प्रशिक्षण उपक्रम
SDG 11	शाश्वत शहरे व समुदाय (Sustainable Cities and Communities)	**स्मार्ट सिटीज मिशन** – 100 शाश्वत शहरे; **AMRUT** – शहरी पायाभूत सुविधा व गृहनिर्माण सुधारणा
SDG 13	हवामान कृती (Climate Action)	**राष्ट्रीय हवामान बदल कृती आराखडा** – नवीकरणीय ऊर्जा व वनसंवर्धन मिशन्स; **आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA)** – जागतिक सौर सहकार्य
SDG 15	स्थलजीवन (Life on Land)	**प्रोजेक्ट टायगर व प्रोजेक्ट एलीफंट** – वन्यजीव संवर्धन; **CAMPA** – वनीकरण निधी; **मृदा आरोग्य पत्रक व राष्ट्रीय वनीकरण कार्यक्रम** – भूमी पुनर्स्थापन
SDG 16	शांतता, न्याय व सक्षम संस्था (Peace, Justice and Strong Institutions)	**डिजिटल इंडिया** – प्रशासनातील पारदर्शकता; **पोलीस आधुनिकीकरण योजना** – न्यायसंस्था बळकटीकरण
SDG 17	ध्येयांसाठी भागीदारी (Partnerships for the Goals)	**आंतरराष्ट्रीय बिग कॅट आघाडी** – वन्यजीव संरक्षण; **आपत्ती-प्रतिरोधक पायाभूत सुविधा आघाडी (CDRI)** – जागतिक पायाभूत सहकार्य; **क्वाड कॅन्सर मूनशॉट** – आरोग्य भागीदारी

निष्कर्ष (Conclusion)

- भारताच्या 'शाश्वत विकास लक्ष्य' (SDG) दशकामध्ये मोठी उपलब्धी दिसून येते, परंतु ही प्रगती सर्वच स्तरांवर समान नाही. विविध मूल्यमापनांनुसार, आता अधिक सखोल **स्थानिकीकरण (Localization)**, **विश्वासार्ह डेटा** आणि **शाश्वत वित्तपुरवठा** या बाबी अत्यावश्यक बनल्या आहेत. मजबूत संस्थात्मक बांधणी आणि समावेशक नियोजनाच्या जोरावर, भारत २०३० पर्यंतचा उर्वरित काळ सर्वांसाठी न्याय्य आणि शाश्वत विकासाचा मार्ग म्हणून वापरू शकतो.

सरावासाठी प्रश्न (Question for Practice)

प्रश्न: गेल्या १० वर्षांत भारताने शाश्वत विकास लक्ष्यांमध्ये (SDG) मोठी प्रगती केली आहे, तरीही अनेक क्षेत्रांत अजूनही सुधारणेची गरज आहे. या विधानाचे टीकात्मक परीक्षण करा. (२५० शब्द - १५ गुण)

३.२ AI आणि कामाचे भविष्य (AI and the Future of Work)

संदर्भ (Context):

- अलीकडेच, **नीती आयोगाने (NITI Aayog)** दोन महत्त्वपूर्ण अहवाल प्रसिद्ध केले आहेत. यामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे (AI) होणाऱ्या बदलांसाठी भारताची सज्जता आणि त्याचा रोजगार, उत्पादकता व कार्यबलाच्या संक्रमणावर (Workforce transitions) होणारा परिणाम याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

मुख्य परीक्षेचा अभ्यासक्रम (Syllabus): सामान्य अध्ययन - ३: भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजन, संसाधनांचे संकलन, वाढ, विकास आणि रोजगाराशी संबंधित मुद्दे.

AI अर्थव्यवस्थेत रोजगार निर्मितीचा आराखडा (Roadmap for Job Creation in the AI Economy)

हा अहवाल भारत मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा (AI) वापर कसा करू शकतो, याचे विश्लेषण करतो. यात क्षेत्रनिहाय संधी आणि धोरणांचा उहापोह केला आहे.

- **मुख्य निष्कर्ष:**
  - २०३० पर्यंत धोरणात्मक AI अवलंबामुळे भारताच्या GDP मध्ये **$४५०–५०० अब्ज** भर पडू शकते.
  - डेटा ॲनोटेशन, AI ऑपरेशन्स, रोबोटिक्स मेंटेनन्स, सायबर सुरक्षा आणि डिजिटल पब्लिक इन्फ्रास्ट्रक्चर (DPI) यांसारख्या क्षेत्रांत **२०–२५ दशलक्ष नवीन रोजगार** निर्माण होतील.
  - उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रात कामगारांच्या वेतनात **६–८% वाढ** होऊ शकते.

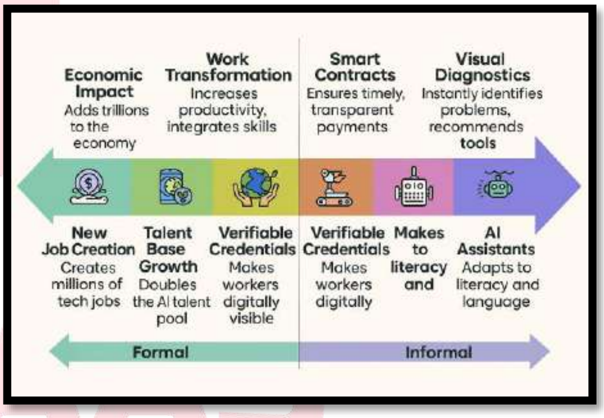

- **ओळखलेली आव्हाने:**
  - सध्याचे कार्यबल आणि AI-आधारित नोकऱ्यांमधील कौशल्यांची तफावत.
  - उद्योग, शैक्षणिक संस्था आणि सरकार यांच्यात समन्वयाचा अभाव.
  - कमी कौशल्याच्या पुनरावृत्ती कामांमध्ये नोकऱ्या जाण्याचा धोका.
- **धोरणात्मक शिफारसी:**
  - शैक्षणिक अभ्यासक्रमांना भविष्यातील कौशल्यांशी जोडण्यासाठी **'नॅशनल AI वर्कफोर्स मिशन'** स्थापन करणे.
  - ITI, पॉलिटेक्निक आणि उच्च शिक्षणामध्ये AI मॉड्यूल्सचा समावेश करणे.
  - द्वितीय आणि तृतीय श्रेणी (Tier-2 & Tier-3) शहरांमध्ये **'AI क्लस्टर्स'** विकसित करणे.

समावेशक सामाजिक विकासासाठी AI (AI for Inclusive Societal Development)

हा अहवाल आरोग्य, शेती, शिक्षण आणि असंघटित कामगार क्षेत्रातील सामाजिक-आर्थिक निकाल सुधारण्यासाठी AI च्या वापरावर लक्ष केंद्रित करतो.

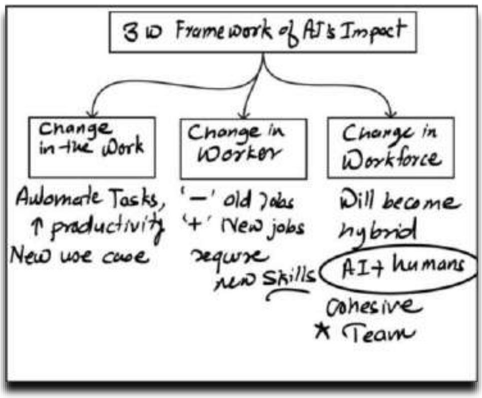

- **मुख्य निष्कर्ष:**
  - लाभार्थी ओळख आणि फसवणूक रोखून कल्याणकारी योजनांची कार्यक्षमता **३०–४०%** ने सुधारू शकते.
  - AI-आधारित निदानामुळे ग्रामीण भागातील आरोग्य निदानातील तफावत **७०%** पर्यंत कमी होऊ शकते.

PRAYAAS

- असंघटित कामगारांना AI-आधारित भाषांतर आणि मोबाईल असिस्टंटचा मोठा लाभ होईल.
- **ओळखलेली आव्हाने:**
    - अल्गोरिदममधील पूर्वग्रह (Algorithmic bias) ज्याचा महिला आणि ग्रामीण समुदायांवर परिणाम होऊ शकतो.
    - डिजिटल दरी: केवळ ५२% भारतीय कुटुंबांकडे इंटरनेट सुविधा उपलब्ध आहे.
- **धोरणात्मक शिफारसी:**
    - **'AI फॉर भारत स्टॅक'** विकसित करणे — आरोग्य, कृषी आणि सामाजिक संरक्षणासाठी एक सार्वजनिक डिजिटल प्लॅटफॉर्म.
    - पारदर्शकता आणि न्याय्यतेसाठी **'AI नीतिशास्त्र मार्गदर्शक तत्त्वे' (AI Ethics Guidelines)** तयार करणे.
    - 'नॅशनल लँग्वेज ट्रान्सलेशन मिशन' (NLTM) अंतर्गत भारतीय भाषांमधील डेटासेटला प्रोत्साहन देणे.
    - पीएम-किसान आणि आयुष्मान भारत यांसारख्या सार्वजनिक सेवांमध्ये AI चा वापर वाढवणे.

नोबेल पारितोषिक २०२५ आणि रचनात्मक विनाश (Nobel Prize 2025 & Creative Destruction)

- नीती आयोगाच्या निष्कर्षांप्रमाणेच, **२०२५ चे अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक** जोएल मोकीर (Joel Mokyr), फिलिप एघियन (Philippe Aghion) आणि पीटर हॉविट (Peter Howitt) यांना प्रदान करण्यात आले आहे. त्यांनी 'नवनिर्मितीवर आधारित विकास' (Innovation-driven growth) आणि 'रचनात्मक विनाश' (Creative Destruction) या संकल्पनांचे स्पष्टीकरण दिले आहे.
- **रोजगार निर्मिती:** हे संशोधन स्पष्ट करते की नवीन तंत्रज्ञान केवळ जुन्या नोकऱ्या संपवत नाही, तर नवीन रोजगार आणि संपूर्ण नवीन क्षेत्रे निर्माण करते.
- **नैसर्गिक ऱ्हास:** नवीन तंत्रज्ञानाच्या आगमनामुळे जुन्या कंपन्या, जुने तंत्रज्ञान आणि कालबाह्य कौशल्ये नैसर्गिकरित्या मागे पडतात (Decline).
- **उत्पादकता आणि दबाव:** उत्पादकतेमध्ये होणारी वाढ ही दीर्घकालीन फायद्याची असली, तरी सुरुवातीच्या काळात त्यातून तात्पुरता समायोजन दबाव (Adjustment pressures) निर्माण होतो.
- **कौशल्य विकास:** कामगारांना नवीन भूमिकांमध्ये सामावून घेण्यासाठी 'रिस्किलिंग' (Reskilling) आणि 'अपस्किलिंग' (Upskilling) अत्यंत वेगाने होणे आवश्यक आहे.
- **भविष्यवेधी कामगार बाजार:** तंत्रज्ञानातील बदलांना स्वीकारण्यासाठी लवचिक आणि भविष्यवेधी कामगार बाजारपेठेची (Labour markets) गरज यावर यात भर दिला आहे.
- **सामाजिक सुरक्षा जाळे:** तंत्रज्ञानातील मोठ्या बदलांच्या काळात कामगारांना आधार देण्यासाठी मजबूत 'सुरक्षा जाळे' (Safety nets) आणि 'संक्रमणकालीन धोरणे' (Transition policies) असणे आवश्यक आहे.
- **AI ची भूमिका:** या संशोधनानुसार, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) हा दीर्घकालीन आर्थिक परिवर्तनाचा सर्वात नवीन आणि प्रमुख चालक (Driver) म्हणून समोर येत आहे.

प्रमुख आव्हाने (Key Challenges)

१. ऑटोमेशनचा (स्वयंचलीकरण) उच्च धोका:

- २०३० पर्यंत औपचारिक क्षेत्रातील ६०% पेक्षा जास्त नोकऱ्या—विशेषतः IT आणि BPO क्षेत्रातील—ऑटोमेशनमुळे धोक्यात येऊ शकतात. यामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या विस्थापनाचा दबाव निर्माण होईल.

२. स्पर्धात्मकता आणि विस्कळीतपणाच्या चिंता:

- अहवाल असा इशारा देतो की, जर आपण पारंपारिक पद्धतीनेच काम करत राहिलो, तर नोकऱ्यांचे कधीही भरून न निघणारे नुकसान होईल, जागतिक स्पर्धात्मकता कमी होईल आणि समाजात मोठा विस्कळीतपणा निर्माण होईल.

३. टॅलेंट मायग्रेशन (प्रतिभा पलायन):

- भारताचा AI-प्रतिभा स्थलांतर दर दर १०,००० व्यक्तींमागे –१.५५ (नकारात्मक) इतका आहे. याचा अर्थ उच्च कौशल्य प्राप्त व्यावसायिक दुसऱ्या देशांत जात आहेत.

४. कालबाह्य शैक्षणिक अभ्यासक्रम:

- भारतीय शैक्षणिक अभ्यासक्रमात विशेष आणि संशोधन-प्रधान AI कोर्सेसचा अभाव आहे. जागतिक स्तरावरील इतर देश मात्र शालेय स्तरापासूनच असे प्रशिक्षण देत आहेत.

५. संगणक विज्ञान प्रवेशातील विषमता:

- चीन आणि रशियाच्या तुलनेत, भारतातील बहुतांश शाळांमध्ये संगणक विज्ञान अनिवार्य नाही, ज्यामुळे सुरुवातीच्या काळातच कौशल्याची तफावत निर्माण होते.

६. कमकुवत संशोधन आणि पेटंट उत्पादन:

- मंजूर झालेल्या AI पेटंटमधील भारताचा वाटा २०१० मधील ८–१०% वरून २०२३ मध्ये ५% पेक्षा खाली आला आहे, जे संशोधनातील घसरती स्पर्धात्मकता दर्शवते.

७. AI टॅलेंटचा पुरवठा आणि मागणीतील तफावत:

- सध्याचा AI प्रतिभेचा पुरवठा उद्योगांच्या मागणीच्या केवळ ५०% इतकाच आहे. AI चा वापर वाढल्यामुळे ही दरी भविष्यात अधिक रुंदावण्याची शक्यता आहे.

८. असंघटित क्षेत्रातील बहिष्कार:

- पडताळणी करण्यायोग्य ओळख, करार आणि कामाचा इतिहास उपलब्ध नसल्यामुळे असंघटित कामगारांना सुरक्षित नोकऱ्या आणि वित्तीय सेवा मिळवण्यात अडचणी येतात.

९. कमी डिजिटल साक्षरता:

- मर्यादित डिजिटल कौशल्यांमुळे, विशेषतः कमी उत्पन्न असलेल्या आणि ग्रामीण लोकसंख्येमध्ये 'डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांचा' (DPI) प्रभावी वापर मर्यादित राहतो.

१०. भाषा आणि इंटरफेसचे अडथळे:

- क्लिष्ट इंटरफेस आणि बहुभाषिक समर्थनाचा अभाव यामुळे AI-आधारित प्लॅटफॉर्म वापरण्यात प्रणालीगत अडचणी निर्माण होतात.

धोरणात्मक शिफारसी (Policy Recommendations)

१. नॅशनल एआय टॅलेंट मिशन (National AI Talent Mission): शाळा, विद्यापीठे आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये 'AI साक्षरता' हे एक मूलभूत कौशल्य बनवण्यासाठी समर्पित मिशन.

- **एआय टॅलेंट मॅग्नेट स्ट्रॅटेजी:** देशांतर्गत प्रतिभा टिकवून ठेवणे आणि 'फास्ट-ट्रॅक रेसिडेन्सी' असलेल्या 'AI टॅलेंट व्हिसा'द्वारे जागतिक तज्ञांना आकर्षित करून भारताला जागतिक एआय केंद्र बनवणे.
- **नॅशनल रिस्किलिंग इंजिन:** विविध क्षेत्रांतील लाखो कामगारांना उच्च-मूल्य असलेल्या आणि AI-सहाय्यित भूमिकांसाठी मोठ्या प्रमाणावर 'अपस्किल' आणि 'रिस्किल' करणारी यंत्रणा.

२. मिशन डिजिटल श्रमसेतू (Mission Digital ShramSetu): प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करून असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना डिजिटल प्रवेश, ओळख आणि कौशल्ये प्रदान करून सक्षम बनवण्याचा राष्ट्रीय उपक्रम.

- **प्रमुख वैशिष्ट्ये:** ओळख, कौशल्य आणि संधींमधील दरी भरून काढण्यासाठी AI, ब्लॉकचेन आणि इमर्सिव्ह लर्निंगचा (Immersive learning) वापर.
- **उद्दिष्ट:** विशेषतः अशा कामगारांना सामावून घेणे ज्यांच्याकडे पडताळणीयोग्य कागदपत्रे, करार किंवा कामाचा इतिहास नाही.

इतर महत्त्वाचे धोरणात्मक उपक्रम (Other Important Policies)

- **नॅशनल प्रोग्राम ऑन एआय (NPAI):** संशोधन, डेटासेट, कौशल्य विकास आणि जबाबदार AI चौकटीवर लक्ष केंद्रित करून भारताला जागतिक केंद्र बनवण्यासाठी MeitY अंतर्गत सुरू करण्यात आला.
- **इंडिया एआय मिशन (IndiaAI Mission):** १०,००० कोटींहून अधिक रुपयांची गुंतवणूक असलेले हे मिशन संगणकीय क्षमता (Compute capacity), नाविन्यपूर्ण केंद्रे आणि डेटासेट प्लॅटफॉर्म तयार करण्यासाठी आहे.
- **नॅशनल सेंटर फॉर एआय (NCAI):** AI धोरण, मानके, संशोधन अजेंडा आणि आंतर-मंत्रालयीन समन्वयासाठी सर्वोच्च संस्था म्हणून याची स्थापना.
- **रिस्पॉन्सिबल एआय फॉर यूथ (RAIY):** शालेय विद्यार्थ्यांना AI ची मूलभूत तत्त्वे, नीतिशास्त्र आणि समस्या निवारण याचे प्रत्यक्ष शिक्षण देण्यासाठी उपक्रम.
- **नॅशनल डिजिटल एज्युकेशन आर्किटेक्चर (NDEAR):** AI-सक्षम शिक्षण पद्धती आणि बहुभाषिक सामग्रीसह डिजिटल शिक्षण पायाभूत सुविधा मजबूत करणे.
- **PM-KVY (स्किल इंडिया):** चौथ्या औद्योगिक क्रांतीतील (Industry 4.0) नोकऱ्यांसाठी युवकांना AI आणि डेटा ॲनालिटिक्सचे प्रशिक्षण देणे.

निष्कर्ष (Conclusion)

राष्ट्रीय मोहिमा आणि धोरणात्मक चौकटीद्वारे जबाबदार AI, कौशल्य विकास आणि समावेशक पायाभूत सुविधांना प्राधान्य देऊन, भारत तंत्रज्ञानातील या बदलांचे मोठ्या संधींमध्ये रूपांतर करण्यासाठी सज्ज आहे. संतुलित आणि मानवकेंद्रित दृष्टिकोनामुळे AI उत्पादकता, समानता आणि दीर्घकालीन आर्थिक लवचिकता (Economic resilience) बळकट करेल याची खात्री मिळते.

३.३ मत्स्यव्यवसाय अनुदाने नियमन करण्याबाबतचा WTO चा करार (WTO’s Agreement on Regulating Fisheries Subsidies)

संदर्भ (Context):

- जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) दोन तृतीयांश सदस्यांनी त्यांच्या स्वीकृती पत्रांचे दस्तऐवज सादर केल्यामुळे, **'मत्स्यव्यवसाय अनुदान करार'** आता अधिकृतपणे लागू झाला आहे.

मुख्य परीक्षेचा अभ्यासक्रम (Syllabus): सामान्य अध्ययन - ३ (प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कृषी अनुदानांशी संबंधित मुद्दे).

करारातील प्रमुख तरतुदी (Key Provisions of the Agreement)

- **हानिकारक अनुदानांवर बंदी:** * हा करार बेकायदेशीर, न कळवलेली आणि अनियंत्रित (IUU) मासेमारी, आधीच अति-शोषित झालेला (Overfished) साठा आणि अनियंत्रित खुल्या समुद्रातील (High-seas) मासेमारीसाठी दिल्या जाणाऱ्या अनुदानांवर बंदी घालतो.
- **प्रमुख अनुदान देणारे देश:** जगातील एकूण मत्स्यव्यवसाय अनुदानांपैकी ५८% वाटा एकट्या चीन, युरोपियन युनियन (EU), अमेरिका, दक्षिण कोरिया आणि जपान यांचा आहे.

- **विशेष आणि भिन्न वागणूक (S&DT):** विकसनशील देश आणि अल्पविकसित देशांना (LDCs) हा करार लागू झाल्यापासून **दोन वर्षांचा संक्रमण काळ** (Transition period) देण्यात आला आहे.
- **WTO फिश फंड (WTO Fish Fund):** विकसनशील आणि अल्पविकसित देशांना तांत्रिक सहाय्य आणि क्षमता बांधणीसाठी मदत पुरवण्यासाठी एका ऐच्छिक निधीची स्थापना करण्यात आली आहे.
  - **स्थिती:** हा 'WTO फिश फंड' सध्या पूर्णपणे कार्यान्वित आहे.
- **पारदर्शकतेचे नियम:** सदस्य राष्ट्रांनी त्यांच्या मत्स्यव्यवसाय अनुदानांची माहिती, माशांच्या साठ्याची स्थिती आणि व्यवस्थापनासाठी केलेल्या उपाययोजनांची माहिती WTO ला देणे अनिवार्य आहे.
- **खुल्या समुद्रातील अनुदानावर बंदी:** राष्ट्रीय अधिकार क्षेत्राबाहेर किंवा प्रादेशिक मत्स्यव्यवसाय व्यवस्थापन संस्थांच्या (RFMO/A) कक्षेबाहेरील खुल्या समुद्रात मासेमारीसाठी अनुदान देण्यास हा करार मनाई करतो.
- **अंमलबजावणीवर देखरेख:** अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी, पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी आणि सदस्यांमधील सल्लामसलत सुलभ करण्यासाठी 'मत्स्यव्यवसाय अनुदान समिती' काम पाहते.

कराराबद्दल (About):

- शाश्वत आणि न्याय्य जागतिक मत्स्यव्यवसायाला प्रोत्साहन देणारा हा WTO चा एक **बंधनकारक (Binding)** करार आहे.
- महासागर प्रशासन (Ocean Governance) आणि सागरी संसाधनांच्या संरक्षणावर लक्ष केंद्रित करणारा हा **जागतिक व्यापार संघटनेचा पहिलाच करार** आहे.
- २०२२ मध्ये जिनिव्हा येथे झालेल्या **MC12 (१२ वी मंत्रिस्तरीय परिषद)** मध्ये 'जिनिव्हा पॅकेज' अंतर्गत या कराराचा स्वीकार करण्यात आला.
- दोन तृतीयांश सदस्यांनी मान्यता दिल्यानंतर **सप्टेंबर २०२५** मध्ये हा करार अधिकृतपणे लागू झाला.

प्रमुख उद्दिष्टे (Key Objectives):

- **अति-मासेमारीवर नियंत्रण:** अति-मासेमारी (Overfishing) आणि अतिरिक्त क्षमता (Overcapacity) निर्माण करणाऱ्या अनुदानांना आळा घालणे.
- **उपजीविकेचे रक्षण:** मत्स्यव्यवसायावर अवलंबून असलेल्या लोकांच्या उपजीविकेचे रक्षण करणे.
- **न्याय्य स्पर्धा:** व्यापार विस्कळीत करणाऱ्या अनुदानांवर शिस्त आणून जागतिक बाजारपेठेत न्याय्य स्पर्धा सुनिश्चित करणे.

SDG 14 शी सुसंगतता (Alignment with SDG 14):

- हानिकारक मत्स्यव्यवसाय अनुदाने काढून टाकून सागरी परिसंस्थेचे (Marine ecosystems) रक्षण करणे हे या कराराचे उद्दिष्ट आहे.
- **SDG १४.६** नुसार अति-मासेमारी, अतिरिक्त क्षमता किंवा बेकायदेशीर, न कळवलेली आणि अनियंत्रित (IUU) मासेमारीला पाठबळ देणारी अनुदाने बंद करणे बंधनकारक आहे.

भारत (India):

- भारताने अद्याप या कराराला **मंजुरी (Ratification) दिलेली नाही.**
- लहान मच्छिमारांच्या (Small-scale fishers) हिताचे रक्षण करण्यासाठी भारत अजूनही अधिक **लवचिकतेची (Flexibilities)** मागणी करत आहे.

भारताने या कराराला मंजुरी (Ratification) का दिलेली नाही?

१. कमी अनुदान (Low Subsidies):

- मोठी किनारपट्टी आणि लोकसंख्या असूनही, भारत जगातील सर्वात कमी मत्स्यव्यवसाय अनुदान देणाऱ्या देशांपैकी एक आहे.
- भारतातील मत्स्यव्यवसाय मुख्यत्वे **लहान स्तरावरील (Small-scale)**, शाश्वत आणि केवळ उपजीविकेवर आधारित आहे.

२. PPP आणि CBDR तत्त्वे:

- भारताची अशी मागणी आहे की WTO चे नियम **'प्रदूषणकर्त्याने भरपाई द्यावी' (Polluter Pays Principle - PPP)** आणि **'सामायिक परंतु भिन्न जबाबदारी' (Common but Differentiated Responsibilities - CBDR)** या तत्त्वांवर आधारित असावेत.
- ज्या देशांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या 'अति-मासेमारी' करून समुद्राचे नुकसान केले आहे, त्यांनी अधिक जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे, असा भारताचा युक्तिवाद आहे.

३. स्थगितीची मागणी (Moratorium Demand):

- भारताने प्रस्ताव दिला आहे की, जे देश आपल्या विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या (EEZ) पलीकडे जाऊन 'दूरवरच्या समुद्रात' (Distant-Water) मासेमारी करतात, त्यांच्या सर्व अनुदानांवर **२५ वर्षांची स्थगिती** आणली जावी.

४. OCOF नियमांबाबत चिंता:

- भारत 'अति-क्षमता आणि अति-मासेमारी' (Overcapacity and Overfishing - OCOF) संदर्भातील अशा नियमांना विरोध करतो जे अनुदानाची तीव्रता आणि ऐतिहासिक जबाबदारीकडे दुर्लक्ष करतात.
- यात किनारपट्टीची लांबी, मच्छिमारांची संख्या आणि दरडोई अनुदान यांसारख्या महत्त्वाच्या घटकांकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे, असे भारताचे म्हणणे आहे.

मत्स्यव्यवसाय अनुदान करारावर भारताची भूमिका काय आहे?

१. लहान मच्छिमारांचे संरक्षण:

- पारंपरिक आणि लहान मच्छिमारांच्या उपजीविकेचे रक्षण करण्यासाठी भारत धोरणात्मक सवलतींची मागणी करत आहे.

- विकसित देशांनी सुचवलेल्या ५–७ वर्षांच्या सवलतीऐवजी, विकसनशील देशांसाठी **२५ वर्षांचा 'विशेष आणि भिन्न वागणूक' (S&DT) संक्रमण काळ** असावा, अशी भारताची भूमिका आहे.

२. 'दरडोई अनुदान' दृष्टिकोन (Per Capita Subsidy Approach):

- अनुदानाची मर्यादा एकूण रकमेवर न ठरवता, **'प्रति मच्छिमार'** किती अनुदान दिले जाते, यावर ठरवावी असा भारताचा प्रस्ताव आहे.
- **तफावत:** विकसित देश प्रति मच्छिमार सुमारे **$७६,०००** अनुदान देतात, तर भारत केवळ **$१५** (सुमारे १२५० रुपये) अनुदान देतो.

३. ऐतिहासिक अनुदान देणाऱ्यांवर कडक नियम:

- ज्या देशांनी दीर्घकाळापासून हानिकारक अनुदाने देऊन समुद्रातील साठा संपवला आहे, त्यांच्यावर अधिक कठोर निर्बंध असावेत.

४. शाश्वततेवर भर:

- शाश्वत आणि कमी परिणाम करणारी मासेमारी करणाऱ्या देशांना शिक्षा होऊ नये, यावर भारताचा आग्रह आहे. सागरी संवर्धन आणि ओझ्याचे न्याय्य वाटप (Equitable burden-sharing) यावर भारताने भर दिला आहे.

अंमलबजावणीतील समस्या (Implementation Issues)

- **मर्यादित क्षमता:** अनेक विकसनशील देशांकडे मत्स्यव्यवसायावर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि नियमांचे पालन करण्यासाठी पुरेशी यंत्रणा व कौशल्याचा अभाव आहे.
- **माहितीची कमतरता:** माशांच्या साठ्याबद्दल आणि अनुदान योजनांबद्दल अचूक डेटा उपलब्ध नसल्यामुळे अहवाल देणे कठीण होते.
- **देखरेखीतील अडचणी:** खुल्या समुद्रातील आणि दूरवरच्या समुद्रातील मासेमारीवर लक्ष ठेवणे कठीण आहे, कारण तेथे मर्यादित अधिकार क्षेत्र आणि अपुरी देखरेख यंत्रणा असते.
- **अनुदानावर अवलंबित्व:** लहान मच्छिमार त्यांच्या उपजीविकेसाठी छोट्या अनुदानांवर अवलंबून असतात, त्यामुळे ते अचानक बंद करणे समस्याकारक ठरू शकते.
- **असमान ओझे:** मोठ्या प्रमाणात अनुदान देणारे देश पर्यायी मार्गांनी मदत सुरू ठेवू शकतात, तर विकसनशील देशांवर मात्र अधिक कडक बंधने लादली जाऊ शकतात.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **क्षमता वाढवणे:** 'WTO फिश फंड' सारख्या यंत्रणेद्वारे विकसनशील देशांना तांत्रिक आणि आर्थिक मदत वाढवणे.
- **देखरेख सुधारणे:** अचूक अहवालासाठी मजबूत राष्ट्रीय डेटाबेस तयार करणे आणि सॅटेलाईट ट्रॅकिंग (Satellite tracking) व डिजिटल साधनांचा वापर करणे.
- **न्याय्यतेला प्रोत्साहन:** लहान आणि पारंपरिक मच्छिमारांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी 'सामायिक परंतु भिन्न जबाबदारी' (CBDR) हे तत्त्व लागू करणे.
- **सहकार्य वाढवणे:** बेकायदेशीर (IUU) मासेमारी रोखण्यासाठी प्रादेशिक मत्स्यव्यवसाय व्यवस्थापन संस्था (RFMOs) मधील समन्वय वाढवणे.

शाश्वत मत्स्यव्यवसायासाठी भारताचे उपक्रम आणि योजना

- **नील क्रांती (Blue Revolution - २०१५-१६):** जलचरांचे उत्पादन (Aquaculture) आणि सागरी मत्स्यव्यवसाय विकासाद्वारे उत्पादकता वाढवणे.
- **प्रधानमंत्री मत्स्य संपदा योजना (PMMSY - २०२०):** मत्स्यव्यवसाय क्षेत्राचे आधुनिकीकरण करणे, रोजगार निर्मिती आणि शाश्वत पद्धतींना प्रोत्साहन देणे.
- **मत्स्यव्यवसाय पायाभूत सुविधा विकास निधी (FIDF - २०१८-१९):** सागरी आणि अंतर्गत सुविधांसाठी सवलतीच्या दरात वित्तपुरवठा करणे.
- **सागरी मत्स्यव्यवसाय राष्ट्रीय धोरण (२०१७):** सागरी संसाधनांचा शाश्वत वापर आणि माशांच्या साठ्याचे दीर्घकालीन संवर्धन करणे.
- **राज्य सागरी मासेमारी नियमन कायदा:** केरळ, महाराष्ट्र यांसारख्या राज्यांचे कायदे मासेमारी क्षेत्राचे नियमन करतात, हंगामी बंदी घालतात आणि विनाशकारी मासेमारीवर निर्बंध आणतात.
- **ICAR-CIFE:** शाश्वत मत्स्यपालन आणि व्यवस्थापनासाठी शिक्षण, प्रशिक्षण आणि संशोधन पुरवणारी संस्था.

निष्कर्ष (Conclusion)

- **"हा करार IUU (बेकायदेशीर) मासेमारीत गुंतलेल्या जहाजांना किंवा ऑपरेटरना दिले जाणारे अनुदान रद्द करेल. अशा शिस्तीमुळे मोठ्या प्रमाणावरील बेकायदेशीर मासेमारीला आळा बसेल, ज्यामुळे भारतासारख्या किनारपट्टीच्या देशांतील मच्छिमार समुदायाच्या उपजीविकेवर होणारा नकारात्मक परिणाम रोखता येईल."** (pib.gov.in)
- WTO चा हा करार हानिकारक अनुदानांवर नियंत्रण आणून आणि पारदर्शकता वाढवून सागरी परिसंस्था पुनर्संचयित करण्याच्या जागतिक प्रयत्नांना बळकट करतो. हे शाश्वत मत्स्यव्यवसाय, अन्न सुरक्षा आणि आपल्या महासागर संसाधनांच्या दीर्घकालीन संरक्षणाप्रती असलेल्या सामूहिक वचनबद्धतेचे प्रतीक आहे.

३.४ शहरी खानकामाद्वारे (Urban Mining) ई-कचरा पुनर्चक्रण

संदर्भ (Context):

- पर्यावरण मंत्रालयाच्या २०२५ च्या अहवालानुसार, भारताने २०२३-२४ मध्ये **१.७५ दशलक्ष टन** ई-कचरा (e-waste) निर्माण केला आहे. हे प्रमाण युरोपच्या एकूण ई-कचऱ्याच्या सुमारे १६% आहे.
- या अहवालामुळे भारतात 'शहरी खानकाम' (Urban Mining) आणि त्याद्वारे **सोने, तांबे, लिथियम आणि कोबाल्ट** यांसारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या कच्च्या मालाच्या पुनर्प्राप्तीची (Recovery) मोठी संधी अधोरेखित झाली आहे.

मुख्य परीक्षेचा अभ्यासक्रम (Syllabus): सामान्य अध्ययन - ३: पर्यावरण आणि परिस्थितीकी (पर्यावरणीय प्रदूषण आणि ऱ्हास).

ई-कचरा (Electronic Waste - E-Waste)

- **व्याख्या:** वापरात नसलेली, निकामी झालेली किंवा आयुर्मान संपलेली विद्युत आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे (EEE) म्हणजे 'ई-कचरा' होय. यामध्ये संगणक, घरगुती उपकरणे, ऑडिओ-व्हिडिओ उत्पादने आणि त्यांच्याशी संबंधित सर्व साहित्याचा (Peripherals) समावेश होतो.
- **कधी धोकादायक ठरतो?**
  - जर ई-कचरा सुरक्षित साठवणुकीत ठेवला असेल, वैज्ञानिक पद्धतीने पुनर्चक्रित (Recycle) केला असेल किंवा औपचारिक क्षेत्रातून वाहतूक केला असेल, तर तो **धोकादायक नसतो.**
  - मात्र, जर या कचऱ्याचे पुनर्चक्रण किंवा विल्हेवाट **अवैज्ञानिक पद्धतीने** लावली गेली, तर तो अत्यंत **धोकादायक** ठरू शकतो.

भारतातील ई-कचऱ्याची सद्यस्थिती (Current Status in India)

- **निर्मिती:** भारताने २०२३-२४ मध्ये १.७५ दशलक्ष टन ई-कचरा निर्माण केला आहे, जो २०१९-२० च्या तुलनेत ७२.५% ने वाढला आहे.
- **पुनर्चक्रण दर:** ई-कचऱ्याच्या पुनर्चक्रणाचा दर २०१९-२० मधील २२% वरून वाढून २०२३-२४ मध्ये **४३%** झाला आहे.
- **धातूंची पुनर्प्राप्ती:** 'सर्कुलर इकॉनॉमी रिपोर्ट २०२३' नुसार, प्रत्येक १ टन ई-कचऱ्यातून साधारणपणे **३०० ग्रॅम सोने** आणि **१ किलो चांदी** मिळू शकते.
- **जलद वाढ:** २०१७-१८ मधील ०.७१ दशलक्ष मेट्रिक टनाच्या तुलनेत ई-कचऱ्यात १५०% वाढ झाली आहे. याच वेगाने वाढ झाल्यास २०३० पर्यंत हे प्रमाण दुप्पट होण्याची शक्यता आहे.
- **शहरी केंद्रीकरण:** भारतातील ६०% पेक्षा जास्त ई-कचरा ६५ प्रमुख शहरांमधून निर्माण होतो. यामध्ये **सीलमपूर आणि मुस्तफाबाद (दिल्ली), मुरादाबाद (उत्तर प्रदेश) आणि भिवंडी (महाराष्ट्र)** ही प्रमुख ठिकाणे (Hotspots) आहेत.
- **अनौपचारिक प्रक्रिया:** भारतात २.२ दशलक्ष मेट्रिक टन वार्षिक क्षमता असलेले ३२२ अधिकृत पुनर्चक्रण केंद्र असूनही, निम्म्याहून अधिक कचऱ्यावर अजूनही **अनौपचारिक (Informal)** पद्धतीने प्रक्रिया केली जाते. २०२३-२४ मध्ये केवळ ४३% कचऱ्यावर औपचारिकरीत्या प्रक्रिया करण्यात आली.

भारतातील ई-कचरा व्यवस्थापनातील प्रमुख आव्हाने (Key Challenges)

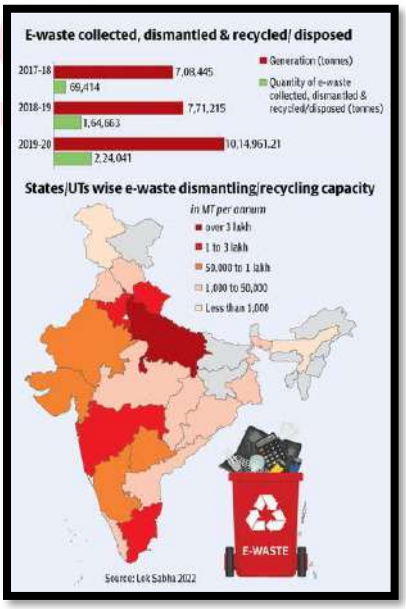

१. अनौपचारिक क्षेत्राचे वर्चस्व: भारतातील ५०% पेक्षा जास्त ई-कचरा अनौपचारिक पुनर्चक्रणकर्त्यांद्वारे (Informal recyclers) हाताळला जातो. हे लोक घातक पद्धतींचा वापर करतात, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण होते आणि आरोग्यास गंभीर धोके निर्माण होतात.

२. कमकुवत अंमलबजावणी: विस्तारित उत्पादक जबाबदारी (EPR) नियमांची अंमलबजावणी प्रभावी नाही. बनावट पुनर्चक्रण प्रमाणपत्रे आणि अत्यल्प दंड यामुळे उत्पादक या नियमांचे उल्लंघन करण्यास धजावतात.

३. मर्यादित पायाभूत सुविधा: भारतात पुरेशा प्रमाणात अधिकृत पुनर्चक्रण केंद्र नाहीत. तसेच, मौल्यवान धातू पुनर्प्राप्तीचे प्रगत तंत्रज्ञान (Metal-recovery technologies) आणि स्वस्त औपचारिक पुनर्चक्रण यंत्रणांची कमतरता आहे.

४. जनजागृतीचा अभाव: बहुतेक लोक ई-कचरा नियमित कचऱ्यात मिसळतात. याचे मुख्य कारण म्हणजे जनजागृतीचा अभाव आणि औपचारिक संकलन केंद्रांपर्यंत (Collection points) असलेली मर्यादित पोहोच हे आहे.

५. क्लिष्ट आणि घातक कचरा: इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांमधील विषारी पदार्थ आणि त्यांची गुंतागुंतीची रचना यामुळे ते सुरक्षितपणे वेगळे करणे कठीण होते. भारताकडे अत्यंत महत्त्वाच्या कच्च्या मालाच्या (Critical Raw Materials - CRM) निष्कर्षासाठी प्रगत सुविधांचा अभाव आहे.

६. प्रशासकीय व्याप्ती आणि समन्वय: गृहनिर्माण आणि शहरी व्यवहार मंत्रालय (MoHUA) आणि पर्यावरण मंत्रालय (MoEFCC) यांच्यातील विभागलेल्या जबाबदाऱ्यांमुळे समन्वयात त्रुटी निर्माण होतात.

७. कचऱ्याचे अल्प वर्गीकरण: केवळ २५% कचरा त्याच्या निर्मितीच्या ठिकाणी (At source) वेगळा केला जातो, ज्यामुळे ई-कचरा संकलनाच्या प्रक्रियेत अडथळे येतात.

८. असंघटित कामगारांचा बहिष्कार: भारतात सुमारे १५ लाख कचरा वेचणारे लोक आहेत, जे अजूनही औपचारिक पुनर्चक्रण यंत्रणेच्या बाहेर आहेत.

PRAYAAS

९. आर्थिक मर्यादा: शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे मर्यादित निधी उपलब्ध आहे. कचरा व्यवस्थापन सेवांवर होणाऱ्या खर्चापैकी २०% पेक्षा कमी रक्कम वसूल केली जाते, ज्यामुळे या यंत्रणेवर आर्थिक ताण येतो.

ई-कचरा व्यवस्थापन अधिक शाश्वत आणि कार्यक्षम करण्याचे उपाय

१. शहरी खानकाम (Urban Mining) आणि उत्तम पायाभूत सुविधा: जपान आणि चीनच्या धर्तीवर **'अर्बन मायनिंग पार्क्स'** आणि प्रादेशिक स्तरावर 'महत्त्वाच्या कच्च्या मालाच्या' (CRM) पुनर्प्राप्तीसाठी केंद्रे स्थापन करावीत. ई-कचऱ्याकडे कचरा म्हणून न पाहता एक 'मौल्यवान संसाधन' म्हणून पाहणे आवश्यक आहे.

२. अनौपचारिक क्षेत्राला सामावून घेणे: अनौपचारिक कामगारांना **'ग्रीन-कॉलर रिसायकलर्स'** म्हणून प्रशिक्षित करावे. त्यांना संरक्षणात्मक साधने आणि सुरक्षित कार्यक्षेत्र उपलब्ध करून द्यावे. तसेच, या क्षेत्राच्या औपचारिकीकरणाला आरोग्य विमा, पेन्शन आणि सामाजिक लाभांशी जोडावे.

३. EPR आणि देखरेख मजबूत करणे: ई-कचऱ्याचा मागोवा घेण्यासाठी **'ब्लॉकचेन'** सारख्या डिजिटल ट्रॅकिंग प्रणालीचा वापर करावा. उत्पादकांची जबाबदारी निश्चित करण्यासाठी वार्षिक ऑडिट अनिवार्य करावे आणि दंडाची तरतूद कडक करावी.

४. तंत्रज्ञान आणि नवनवीन प्रयोग: मटेरियल रिकव्हरी (साहित्य पुनर्प्राप्ती) सुधारण्यासाठी **'बायोलीचिंग'** (Bioleaching) सारख्या प्रगत पुनर्चक्रण तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक करावी आणि विकेंद्रित 'मायक्रो-रिसायकलिंग हब' विकसित करावेत.

५. ग्राहक जागरूकता: जनजागृती मोहिमा राबवणे, शालेय अभ्यासक्रमात 'सर्कुलर इकॉनॉमी'चे धडे समाविष्ट करणे आणि **'टेक-बॅक सिस्टीम'** (Take-back systems) व 'रिव्हर्स वेंडिंग मशिन्स'च्या माध्यमातून कचरा विल्हेवाट लावणे सोपे करावे.

६. 'सर्कुलर इकॉनॉमी'चे उपाय: 'दुरुस्तीचा अधिकार' (Right-to-Repair) याला प्रोत्साहन द्यावे. उत्पादनांची रचना अधिक टिकाऊ आणि सहज दुरुस्त करता येईल अशी असावी (Modular Design), तसेच सरकारी खरेदीमध्ये 'ग्रीन पब्लिक प्रोक्योरमेंट'ला प्राधान्य द्यावे.

७. एकात्मिक प्रशासन आणि जागतिक नियमांचे पालन: कचरा व्यवस्थापनासाठी एक 'सिंगल नोडल अथॉरिटी' (एकल समन्वय संस्था) तयार करावी. तसेच, बेकायदेशीर ई-कचरा आयात रोखण्यासाठी **'बासेल कन्व्हेन्शन' (Basel Convention)** च्या नियमांची काटेकोर अंमलबजावणी करावी.

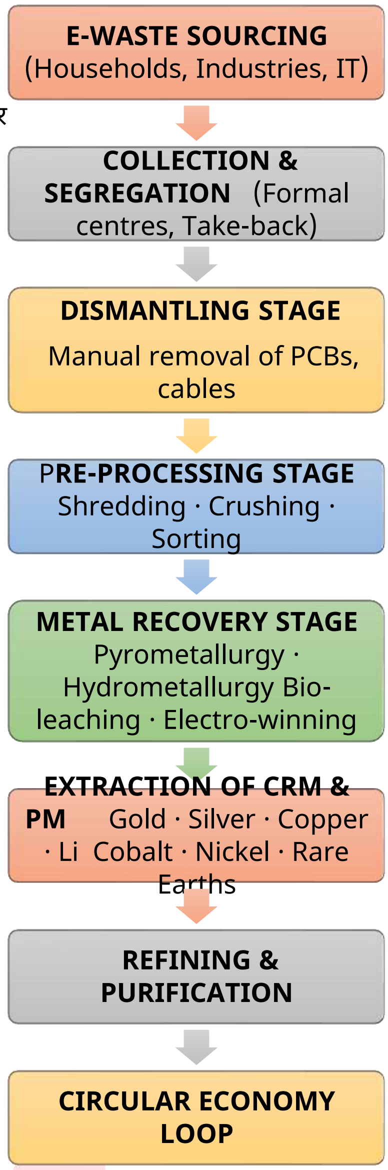

भारतातील ई-कचरा व्यवस्थापन आराखडा (E-waste Management Frameworks)

भारताने ई-कचऱ्याच्या समस्येवर मात करण्यासाठी वेळोवेळी विविध कायदेशीर नियमावली तयार केली आहे:

१. ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६: या नियमांद्वारे उत्पादकांना त्यांच्या कचरा व्यवस्थापनाच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी मदत करण्याकरिता **'उत्पादक जबाबदारी संस्था' (PROs)** ही संकल्पना मांडण्यात आली.

२. ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०२२: यामध्ये **'विस्तारित उत्पादक जबाबदारी' (EPR)** अधिक मजबूत करण्यात आली. उत्पादकांना नोंदणीकृत पुनर्चक्रणकर्त्यांद्वारे वार्षिक पुनर्चक्रण उद्दिष्टे पूर्ण करणे अनिवार्य केले गेले. उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी 'EPR प्रमाणपत्र' ही संकल्पना सुरू करण्यात आली.

३. सार्वजनिक संस्था: सर्व सरकारी आणि सार्वजनिक संस्थांनी त्यांचा ई-कचरा केवळ अधिकृत पुनर्चक्रणकर्त्यांना किंवा नूतनीकरणकर्त्यांना (Refurbishers) देणे बंधनकारक करण्यात आले आहे.

४. ई-कचरा (व्यवस्थापन) द्वितीय दुरुस्ती नियम, २०२३: रेफ्रिजरेशन आणि एअर-कंडिशनिंग उत्पादन क्षेत्रात **'रेफ्रिजरंट्स'** (शीतके) सुरक्षित आणि शाश्वत पद्धतीने हाताळले जावेत, यासाठी २०२२ च्या नियमात नवीन कलम समाविष्ट करण्यात आले.

५. ई-कचरा (व्यवस्थापन) दुरुस्ती नियम, २०२४: EPR प्रमाणपत्रांच्या खरेदी-विक्रीसाठी CPCB-मान्यताप्राप्त **'ट्रेडिंग प्लॅटफॉर्म'** उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत. नियमांचे पालन न केल्यास द्याव्या लागणाऱ्या 'पर्यावरणीय भरपाई'च्या ३०% ते १००% च्या दरम्यान CPCB या प्रमाणपत्रांच्या किमती ठरवेल.

६. घातक आणि इतर कचरा (व्यवस्थापन आणि सीमापार हालचाल) दुरुस्ती नियम, २०२५: लोहविरहित (Non-ferrous) धातूच्या भंगारासाठी पूर्ण EPR प्रणाली लागू करण्यात आली आहे. उत्पादकांसाठीचे पुनर्चक्रण उद्दिष्ट २०२६-२७ मधील १०% वरून वाढवून २०३२-३३ पर्यंत ७५% पर्यंत नेण्याचे लक्ष्य आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

भारतातील ई-कचऱ्याचे वाढते प्रमाण हे एक आव्हान आणि संधी दोन्ही आहे. मजबूत औपचारिक पुनर्चक्रण, शहरी खानकाम (Urban Mining), अनौपचारिक कामगारांचा समावेश आणि EPR ची कडक अंमलबजावणी याद्वारे देश या विषारी कचऱ्याचे मौल्यवान संसाधनात रूपांतर करू शकतो. यामुळे आपण एका निकोप, शाश्वत (Circular) आणि संसाधन-सुरक्षित भविष्याकडे वाटचाल करू शकू.

मुख्य परीक्षेसाठी सराव प्रश्न (Mains Question for Practice)

प्रश्न: "भारतातील ई-कचऱ्याचे वाढते ओझे हे एक मोठे पर्यावरणीय संकट आणि त्याचबरोबर 'शहरी खानकामाची' (Urban Mining) एक महत्त्वपूर्ण संधी आहे." चर्चा करा.

३.५ आरबीआयचा (RBI) राज्यांना वित्तीय शिस्तीचा इशारा

संदर्भ (Context):

- भारतीय रिझर्व्ह बँकेने (RBI) राज्यांना वित्तीय घसरण (Fiscal slippages), वाढते कर्ज आणि निवडणुकांपूर्वी वाढणाऱ्या 'लोकप्रिय' खर्चाबाबत सावध केले आहे. दीर्घकालीन आर्थिक स्थिरतेऐवजी केवळ मतदारांना आकर्षित करण्यासाठी अनुदाने आणि कल्याणकारी योजनांचा विस्तार केल्याने आर्थिक जोखीम निर्माण होते, असे आरबीआयने म्हटले आहे.

मुख्य परीक्षेचा अभ्यासक्रम (Syllabus): सामान्य अध्ययन - ३: अर्थव्यवस्था, सरकारी अर्थसंकल्प आणि नियोजन, संसाधनांचे संकलन, वाढ, विकास आणि रोजगाराशी संबंधित मुद्दे.

आरबीआयने (RBI) ओळखलेल्या प्रमुख वित्तीय जोखीम

१. राज्य कर्जाच्या खर्चात वाढ (Rising Cost of State Borrowing):

- **स्टेट डेव्हलपमेंट लोन्स (SDLs)** वरील व्याजाचा दर (Yields) लक्षणीयरीत्या वाढला आहे, ज्यामुळे राज्यांवरील व्याजाचा बोजा वाढत आहे.
- कर्जाचा वाढता खर्च कर्जाची शाश्वतता कमी करतो आणि विकासात्मक कामांसाठी उपलब्ध असलेला निधी (Fiscal space) मर्यादित करतो.

२. बाजार कर्जात झालेली वाढ (Accelerated Market Borrowing):

- ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत राज्यांनी आधीच **₹५.२३ ट्रिलियन** कर्ज घेतले आहे — जे २०२५-२६ च्या त्यांच्या एकूण लक्षाच्या ६२% आहे.
- गेल्या वर्षी याच कालावधीत घेतलेल्या ₹४.३७ ट्रिलियन कर्जाच्या तुलनेत हे प्रमाण खूप जास्त आहे, जे सुरुवातीच्या आणि वाढलेल्या वित्तीय तणावाचे संकेत देते.

३. वाढती वित्तीय तूट (Mounting Fiscal Deficit Risks):

- राज्यांची एकत्रित वित्तीय तूट (Fiscal Deficit) जीडीपीच्या **३.२%** असण्याचा अंदाज आहे.
- विश्लेषकांनी असा इशारा दिला आहे की, निवडणुकांपूर्वीचा खर्च या तुटीला विहित मर्यादेपलीकडे नेऊ शकतो, ज्यामुळे समष्टी आर्थिक (Macroeconomic) स्थिरतेला बाधा पोहोचू शकते.

४. निवडणुकांपूर्वीचा 'लोकप्रिय' खर्च (Populist Spending):

- २०२३-२५ या निवडणूक काळात राज्यांनी अल्पकालीन कल्याणकारी योजनांवर सुमारे **₹६८,००० कोटी** खर्च केले आहेत.
- **उदाहरण:** बिहारने आपल्या कर महसुलाच्या ३२.४८% हिस्सा अशा योजनांसाठी राखून ठेवला आहे. यामुळे पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणूक आणि दीर्घकालीन भांडवली खर्चावर (Capital spending) मर्यादा येत आहेत.

राज्य विकास कर्ज (State Development Loans - SDLs) म्हणजे काय?

- **व्याख्या:** राज्य विकास कर्ज (SDLs) हे राज्य सरकारांद्वारे खुल्या बाजारातून कर्ज घेण्यासाठी जारी केलेले **सरकारी रोखे (Bonds)** आहेत. राज्यांना त्यांच्या विकास प्रकल्पांसाठी निधी उभारण्यास आणि वित्तीय तूट (Fiscal Deficit) व्यवस्थापित करण्यास यामुळे मदत होते.

राज्ये SDLs का जारी करतात?

- रस्ते, सिंचन, वीज, शाळा आणि रुग्णालये यांसारख्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना निधी देण्यासाठी ही कर्जे घेतली जातात.

SDLs कसे कार्य करतात?

- भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) राज्यांच्या वतीने या कर्जांचा **लिलाव (Auction)** करते.
- गुंतवणूकदार हे रोखे खरेदी करतात आणि राज्ये त्यांना एका निश्चित कालावधीनंतर व्याज (Yield) आणि मुद्दल रक्कम परत करण्याचे वचन देतात.
- यावर दिले जाणारे व्याज राज्यांच्या दीर्घकालीन कर्जाचा बोजा वाढवते.

SDLs महत्त्वाचे का आहेत?

- **व्याजदरातील वाढ:** SDL वरील व्याजाचा दर (Yield) वाढणे म्हणजे राज्यांसाठी कर्जाचा खर्च वाढणे होय. यामुळे राज्यांवर कर्जाचा दबाव वाढतो.

आरबीआयच्या (RBI) इशाऱ्यामध्ये **राज्य विकास कर्ज (SDLs)** केंद्रस्थानी असण्याची कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

- **कर्ज घेण्याचा खर्च वाढला आहे:**
  - राज्य विकास कर्जावरील (SDLs) परताव्याचे दर (व्याजदर) वेगाने वाढले आहेत.
- **राज्ये अपेक्षेपेक्षा जास्त वेगाने कर्ज घेत आहेत:**
  - राज्यांनी ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत ₹५.२३ ट्रिलियन कर्ज घेतले आहे, जे वार्षिक योजनेच्या आधीच ६२% आहे.
  - SDL देण्याच्या वाढत्या प्रमाणामुळे वाढता वित्तीय तणाव दिसून येत आहे.
- **निवडणुकांपूर्वीचा लोकप्रिय खर्च अधिक कर्जाला खतपाणी घालत आहे:**
  - अल्पकालीन मोफत सुविधा आणि कल्याणकारी योजनांना निधी देण्यासाठी राज्ये मोठ्या प्रमाणावर SDL वर अवलंबून आहेत.
  - यामुळे दीर्घकालीन उत्पादनक्षम मालमत्ता निर्माण न होता केवळ कर्जात वाढ होत आहे.
- **आरबीआयला वित्तीय स्थिरतेबद्दल चिंता वाटत आहे.**

आरबीआयचा इशारा महत्त्वाचा का आहे? Why the RBI's Warning Is Critical

१. सार्वजनिक गुंतवणुकीतील मोठा वाटा:

- भारतातील एकूण सार्वजनिक क्षेत्रातील भांडवली खर्चाच्या (Capital expenditure) जवळपास ६०% वाटा राज्यांचा आहे, त्यामुळे राष्ट्राच्या विकासासाठी राज्यांची वित्तीय स्थिती मजबूत असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

२. आर्थिक वाढीवर होणारा परिणाम:

- निवडणुकीपूर्वीचा अतिप्रचंड किंवा लोकप्रिय खर्च हा पायाभूत सुविधा, मानवी विकास आणि उत्पादनक्षम क्षेत्रांमधून निधी वळवतो, ज्यामुळे दीर्घकालीन आर्थिक विकासाचा वेग मंदावतो.

३. कर्जाची शाश्वतता:

- सततच्या महसुली खर्चामुळे कर्जाची पातळी वाढते, ज्यामुळे वित्तीय शाश्वतता बिघडते आणि भविष्यातील आर्थिक संकटांना तोंड देण्याची राज्यांची क्षमता कमी होते.

४. गुंतवणूकदारांचा विश्वास:

- वित्तीय शिस्तीमुळे कर्जाचा खर्च स्थिर ठेवण्यास मदत होते, पतमानांकन (Credit ratings) सुरक्षित राहते आणि राज्यांच्या अर्थव्यवस्थेवरील गुंतवणूकदारांचा विश्वास वाढतो.

५. समष्टी आर्थिक स्थिरता (Macro Stability):

- राज्यांची सुदृढ वित्तीय स्थिती स्थिर व्याजदर, नियंत्रित महागाई आणि एकूण समष्टी आर्थिक संतुलन राखण्यास मदत करते.

६. आंतर-पिढीगत समानता (Inter-generational Equity):

- अतिप्रचंड कर्ज घेण्याचे टाळल्यामुळे, अल्पकालीन राजकीय निर्णयांनी निर्माण झालेल्या अवाजवी कर्जाचा बोजा भावी पिढ्यांवर पडणार नाही याची खात्री मिळते.

प्रमुख आर्थिक संज्ञा (Key Economic Terms)

१. वित्तीय घसरण (Fiscal Slippage):

- जेव्हा सरकारची वित्तीय तूट (Fiscal Deficit) ही ठरवलेल्या लक्षापेक्षा जास्त होते, तेव्हा त्याला 'वित्तीय घसरण' म्हणतात.
- **उदाहरण:** एखाद्या राज्याने ३% वित्तीय तुटीचे लक्ष्य ठेवले असेल, परंतु प्रत्यक्षात ती ४% वर पोहोचली.

२. लोकप्रिय खर्च (Populist Spending):

- दीर्घकालीन विकासाऐवजी केवळ मतदारांचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी केलेला अल्पकालीन कल्याणकारी खर्च.
- **उदाहरण:** वीज पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक करण्याऐवजी निवडणुकांपूर्वी मोफत वीज देणे.

३. भांडवली खर्च (Capital Expenditure - Capex):

- रस्ते, सिंचन, वीज आणि पायाभूत सुविधांसारख्या दीर्घकालीन मालमत्ता निर्माण करण्यासाठी केला जाणारा खर्च.
- **उदाहरण:** राज्याने नवीन महामार्ग बांधला — यामुळे दीर्घकाळात आर्थिक वाढीला चालना मिळते.

४. आकस्मिक दायित्वे (Contingent Liabilities):

- भविष्यात निर्माण होऊ शकणाऱ्या संभाव्य आर्थिक जबाबदाऱ्या किंवा देणी.
- **उदाहरण:** राज्याने एखाद्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाला (PSU) कर्जाची हमी दिली; जर तो उपक्रम कर्ज फेडण्यात अपयशी ठरला, तर राज्याला ते कर्ज फेडावे लागते.

५. वित्तीय विवेक/शिस्त (Fiscal Prudence):

- अतिप्रचंड कर्ज किंवा तूट टाळण्यासाठी केलेले जबाबदार आर्थिक व्यवस्थापन.
- **उदाहरण:** आर्थिक आरोग्य सुस्थितीत राखण्यासाठी एखादे राज्य मोफत सोयी-सुविधांवर (Freebies) मर्यादा आणते आणि पायाभूत सुविधांवर लक्ष केंद्रित करते.

आरबीआयच्या शिफारसी (RBI's Recommendations)

- **उत्पादनक्षम खर्च:** दीर्घकालीन आर्थिक वाढीला पाठबळ देण्यासाठी संसाधने अल्पकालीन अनुदानांऐवजी रस्ते, सिंचन, आरोग्य पायाभूत सुविधा आणि वीज मालमत्ता यांसारख्या भांडवली खर्चाकडे वळवावीत.
- **वित्तीय विवेक (Fiscal Prudence):** वित्तीय शिस्त राखण्यासाठी, तूट कमी करण्यासाठी आणि समष्टी आर्थिक स्थिरता जपण्यासाठी 'एफआरबीएम' (FRBM) कायद्याच्या लक्षांचे काटेकोरपणे पालन करावे.
- **कर्ज धोरण:** कर्जाचा खर्च कमी करण्यासाठी आणि पुनर्वित्त जोखीम (Refinancing risks) टाळण्यासाठी बाजारातील कर्जाचा विस्तार विविध परिपक्वता कालावधीत (Maturities) विभागून करावा.
- **वित्तीय पारदर्शकता:** छुपे कर्ज साचू नये आणि विश्वासार्हता वाढावी यासाठी सर्व आकस्मिक दायित्वे, हमी आणि अर्थसंकल्पाबाहेरील (Off-budget) कर्जाचा खुलासा करावा.
- **लोकप्रिय योजनांचे तर्कसंगतीकरण:** निवडणुकांपूर्वी होणारी खर्चातील वाढ टाळण्यासाठी, कल्याणकारी योजनांचे मूल्यांकन त्यांच्या दीर्घकालीन शाश्वततेच्या आणि वित्तीय प्रभावाच्या आधारावर करावे.
- **महसूल संकलन मजबूत करणे:** कर्जावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी जीएसटी (GST) कार्यक्षमता वाढवणे, कर अनुपालनात सुधारणा करणे आणि महसुलाचा पाया विस्तारणे आवश्यक आहे.
- **सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधारणा:** निधीचा कार्यक्षम वापर करण्यासाठी आधुनिक अर्थसंकल्पीय पद्धती, खर्चाचा रिअल-टाइम मागोवा (Tracking) आणि परिणामाभिमुख (Outcome-based) अर्थसंकल्प स्वीकारावा.
- **कर्ज व्यवस्थापन सुधारणा:** कर्जाची शाश्वतता आणि परतफेड क्षमतेवर लक्ष ठेवण्यासाठी स्वतंत्र 'राज्य सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापन कक्ष' (State Public Debt Management Cells) स्थापन करावे किंवा अधिक मजबूत करावेत.
- **खर्चाचे प्राधान्यीकरण:** बिगर-गुणवत्तेच्या अनुदानांऐवजी (Non-merit subsidies) शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि पायाभूत सुविधा यांसारख्या अत्यावश्यक क्षेत्रांना प्राधान्य द्यावे.

निष्कर्ष (Conclusion)

- आरबीआयचा इशारा राज्यांनी वित्तीय शिस्त राखण्याच्या आणि संसाधने अल्पकालीन लोकप्रियतेऐवजी दीर्घकालीन विकासाकडे वळवण्याच्या गरजेवर भर देतो. अर्थतज्ज्ञ सी. रंगराजन यांनी म्हटल्याप्रमाणे, **"वित्तीय सुधारणा ही निवड नसून समष्टी आर्थिक स्थिरतेसाठी असलेली गरज आहे."**

मुख्य परीक्षेसाठी सराव प्रश्न (Mains Question for Practice)

प्रश्न: "राज्य विकास कर्ज (**SDL)** वरील वाढता परतावा (**Yields)** हे भारताच्या उप-राष्ट्रीय वित्तीय स्थिरतेसाठी धोक्याचे संकेत आहेत." **SDL** कर्जाच्या वाढीस कारणीभूत असलेल्या घटकांचे स्पष्टीकरण द्या आणि राज्यस्तरीय वित्तीय आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांची चर्चा करा.

PRAYAAS Shorts- UPSC & MPSC

१. हुआजियांग ग्रँड कॅन्यन ब्रिज (Huajiang Grand Canyon Bridge)

संदर्भ:

- अलीकडेच, चीनच्या गुइझोऊ प्रांतातील 'हुआजियांग ग्रँड कॅन्यन ब्रिज' वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला आहे.

माहिती:

- बेईपान नदीपासून **६२५ मीटर** उंचीवर असलेला हा पूल सध्या जगातील **सर्वात उंच पूल (World's Highest Bridge)** ठरला आहे.
- या पुलाचा मुख्य गाळा (Main span) १,४२० मीटर असून, डोंगराळ प्रदेशात बांधला गेलेला हा सर्वात मोठ्या गाळ्याचा पूल आहे.
- या पुलामुळे दरी ओलांडण्याचा प्रवासाचा वेळ दोन तासांनी कमी झाला असून प्रादेशिक कनेक्टिव्हिटी वाढली आहे.
- फ्रान्सचा 'मिलाऊ वियाडक्ट' (Millau Viaduct) हा पूल **३४३ मीटर** रचनात्मक उंचीसह (Structural height) अजूनही जगातील सर्वात उंच (Tallest) पूल आहे.

२. भारतातील ऊस उत्पादन (Sugarcane Production in India)

संदर्भ (PIB):

- केंद्रीय कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्र्यांनी जाहीर केले आहे की, ऊस संशोधन आणि धोरण विकासासाठी **ICAR** अंतर्गत एक समर्पित टीम स्थापन केली जाईल.

२.१ ICAR (भारतीय कृषी संशोधन परिषद):

- १९२९ मध्ये स्थापन झालेली ICAR ही कृषी संशोधन आणि शिक्षणासाठी भारतातील सर्वोच्च स्वायत्त संस्था आहे. ही संस्था कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयांतर्गत 'कृषी संशोधन आणि शिक्षण विभाग' (DARE) च्या अंतर्गत कार्य करते.

२.२ ऊसबद्दल माहिती:

- ऊस हे **खरीप हंगामातील** एक नगदी पीक (Cash crop) आहे. हे उष्ण आणि दमट प्रदेशात वाढणारे एक मोठे बारमाही गवत (Saccharum species) आहे.
- **हवामान:** उसाच्या वाढीसाठी **२१–२७°C** तापमान आणि **७५–१५० सेमी** वार्षिक पावसाची आवश्यकता असते.
- **मृदा आणि कापणी:** हे पीक खोल लोमी (Loamy) मृदेत चांगले येते. उष्णकटिबंधीय प्रदेशात याची कापणी ऑक्टोबर ते मार्च दरम्यान, तर उप-उष्णकटिबंधीय भागात फेब्रुवारी ते मे दरम्यान केली जाते.
- **लागवड पद्धती:** उसाची लागवड मुख्यत्वे कांड्यांद्वारे (Sets) केली जाते. यामध्ये सपाट वाफा किंवा सरी पद्धत, खोडवा शेती (Ratooning) आणि कडधान्ये किंवा तेलबियांसोबत आंतरपीक पद्धतीचा समावेश होतो.
- **खोडवा शेती (Ratooning):** मागील पिकाची कापणी केल्यानंतर जमिनीतील उरलेल्या बुंध्यापासून पुन्हा नवीन पीक घेणे, याला 'खोडवा' म्हणतात.

२.३ भारतातील ऊस उत्पादनाची स्थिती:

- **जागतिक स्थान:** ब्राझील नंतर भारत जगातील **दुसरा सर्वात मोठा ऊस उत्पादक** देश आहे. तसेच, भारत जगातील सर्वात मोठा साखर उत्पादक आणि ग्राहक देश आहे. (PIB)
- **प्रमुख राज्ये: उत्तर प्रदेश** हे उत्पादनात आघाडीवर असून त्यापाठोपाठ महाराष्ट्र आणि कर्नाटकचा क्रमांक लागतो.
- **उपयोग:** उसाचा वापर साखर, गूळ, खांडसरी, इथेनॉल (जैवइंधन म्हणून), मळी (Molasses), पशुखाद्य, कागद निर्मिती आणि वीज निर्मितीसाठी केला जातो.
- **जाती:** '०२३८' ही उसाची एक प्रमुख जात आहे, ज्यामध्ये साखरेचे प्रमाण जास्त असते परंतु ती 'लाल कूज' (Red rot) रोगास बळी पडते.
- **लाल कूज (Red rot):** हा एक बुरशीजन्य रोग आहे जो उसाचे कांडे आतून नष्ट करतो, ज्यामुळे पिकाचे मोठे नुकसान होते.
- **आव्हाने:** पाण्याचा अतिवापर, खतांचा अतिवापर, लाल कूज रोग, सलग एकाच पिकाच्या पद्धतीमुळे (Monocropping) जमिनीचा पोत बिघडणे, मजुरांची कमतरता आणि हवामानातील बदल.
- **उपाय:** आंतरपीक पद्धतीचा अवलंब, 'पर ड्रॉप मोर क्रॉप' अंतर्गत ठिबक सिंचन, रोगप्रतिकारक जातींचा वापर, यांत्रिकीकरण आणि मूल्यवर्धित उत्पादनांवर भर.

३. फिलिपिन्स (Philippines)

संदर्भ:

- अलीकडेच फिलिपिन्सच्या सेबू (Cebu) या किनारपट्टीवरील शहरात ६.९ रिश्टर स्केल तीव्रतेचा भूकंप झाला असून त्यात अनेक मृत्यू आणि दुखापती झाल्या आहेत.

माहिती:

- फिलिपिन्स हा पश्चिम पॅसिफिक महासागरातील आग्नेय आशियाई **बेट राष्ट्र** आहे; याची राजधानी **मनिला** आहे.
- **सागरी सीमा:** पूर्वेला 'फिलिपिन समुद्र', पश्चिमेला 'दक्षिण चीन समुद्र', नैऋत्येला 'सुलू समुद्र' आणि दक्षिणेला 'सेलेब्स समुद्र' आहे.
- **हवामान:** येथे उष्ण, दमट आणि पावसाळी वैशिष्ट्ये असलेले **उष्णकटिबंधीय मान्सून हवामान** आढळते.
- **भौगोलिक वैशिष्ट्ये: माउंट अपो** हे सर्वोच्च पर्वत शिखर आहे, **कागायन नदी** ही सर्वात लांब नदी आहे आणि पालावानमधील 'प्युर्टो प्रिन्सेसा सबटेरेनियन रिव्हर' हे युनेस्को (UNESCO) जागतिक वारसा स्थळ आहे.
- **ज्वालामुखी:** मेयॉन, ताल आणि पिनाटुबो हे येथील सक्रिय ज्वालामुखी आहेत, जे पॅसिफिक **'रिंग ऑफ फायर' (Ring of Fire)** चा भाग आहेत.

PRAYAAS

४. UPSC सेवेच्या १०० व्या वर्षात पदार्पण

संदर्भ:

- संघ लोकसेवा आयोगाने (UPSC) १ ऑक्टोबर रोजी आपल्या स्थापनेची १०० वर्षे पूर्ण केली आहेत. भारताच्या प्रशासनातील गुणवत्तेचे (Meritocracy) आणि निष्पक्षतेचे रक्षक म्हणून आपली भूमिका आयोगाने पुन्हा अधोरेखित केली आहे.

४.१ प्रतिभा सेतू (PRATIBHA Setu):

- आयोगाने मुलाखतीसाठी पात्र ठरलेल्या परंतु अंतिम शिफारस न झालेल्या उमेदवारांच्या पडताळणी केलेल्या 'बायोडेटा'चे एक केंद्रीकृत ऑनलाइन भांडार सुरू केले आहे. याद्वारे अशा उमेदवारांना इतर रोजगाराच्या संधींशी जोडले जाईल.

४.२ संघ लोकसेवा आयोग (UPSC):

- भारतीय संविधानाच्या **भाग XIV (अनुच्छेद ३१५-३२३)** अंतर्गत UPSC ही एक स्वतंत्र घटनात्मक संस्था आहे.
- **ली कमिशन (१९२४)** च्या शिफारशींवर आधारित १ ऑक्टोबर १९२६ रोजी याची 'लोकसेवा आयोग' म्हणून स्थापना झाली. पुढे भारत सरकार कायदा १९३५ नुसार त्याचे 'फेडरल पब्लिक सर्व्हिस कमिशन' असे पुनर्गठन करण्यात आले.
- १९४७ मध्ये स्वातंत्र्यानंतर त्याचे नाव बदलून 'संघ लोकसेवा आयोग' (UPSC) करण्यात आले.

५. बग्राम एअर बेस (Bagram Air Base)

संदर्भ:

- अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी अफगाणिस्तानातील 'बग्राम एअर बेस' परत मिळवण्याची मागणी केली आहे. चीनच्या शिंजियांगमधील अणू सुविधांना प्रत्युत्तर देण्यासाठी हा तळ महत्त्वाचा असल्याचा युक्तिवाद त्यांनी केला आहे.

माहिती:

- **धोरणात्मक स्थान:** अफगाणिस्तानच्या परवान प्रांतात असलेला बग्राम तळ प्रमुख महामार्गांना जोडतो, ज्यामुळे तो मध्य आणि दक्षिण आशियाचे महत्त्वाचे प्रवेशद्वार ठरतो.
- **दहशतवादविरोधी भूमिका:** हा तळ दीर्घकाळ दहशतवादविरोधी कारवायांचे केंद्र राहिला आहे.
- **भू-राजकीय महत्त्व:** चीनचे जलद अणुशक्ती आधुनिकीकरण (JL-3 SLBM, क्षेपणास्त्र सायलो इ.) यामुळे बग्राम तळ आता अमेरिका-चीनमधील संघर्षाचा केंद्रबिंदू ठरत आहे.

६. सरकारने सहा रब्बी पिकांच्या MSP मध्ये केली वाढ

संदर्भ:

- केंद्रीय मंत्रिमंडळाने २०२६-२७ च्या विपणन हंगामासाठी सहा रब्बी पिकांच्या किमान आधारभूत किमतीत (MSPs) लक्षणीय वाढ करण्यास मंजुरी दिली आहे.

माहिती:

- **किमान आधारभूत किंमत (MSP):** ही अशी किमान हमीभाव किंमत आहे ज्यावर सरकार शेतकऱ्यांकडून पिकांची खरेदी करते. यामुळे शेतकऱ्यांचे कमी किमतीत पीक विकले जाण्यापासून (Distress sale) संरक्षण होते. MSP अंतर्गत एकूण **२३ पिकांचा** समावेश होतो (७ धान्ये, ५ कडधान्ये, ७ तेलबिया आणि ४ नगदी पिके).

प्रमुख ठळक मुद्दे:

- **व्याप्ती:** यामध्ये गहू, ज्वारी, बार्ली, हरभरा आणि मसूर यांचा समावेश आहे.
- **गव्हाच्या किमतीत वाढ:** गव्हाचा MSP ₹१६० प्रति क्विंटलने वाढवून **₹२,५८५/क्विंटल** करण्यात आला आहे (६.६% वाढ). यामुळे शेतकऱ्यांना उत्पादन खर्चावर सर्वाधिक नफा (१०९%) मिळेल.
- **करडई (Safflower):** करडईच्या किमतीत सर्वाधिक म्हणजे ₹६०० प्रति क्विंटल वाढ झाली आहे. तेलबिया लागवडीला आणि पीक विविधतेला प्रोत्साहन देण्याचा सरकारचा हा प्रयत्न आहे.

किमान आधारभूत किंमत (MSP) ठरवण्याची प्रक्रिया

- **कृषी खर्च आणि किंमत आयोग (CACP):** हा आयोग वर्षातून दोनदा (खरीप आणि रब्बी) MSP ची शिफारस करतो.
- १९६५ मध्ये स्थापन झालेला CACP हा कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाशी संलग्न आहे. याच्या शिफारसी सरकारवर **बंधनकारक नसतात.**
- **विचारात घेतले जाणारे घटक:** लागवडीचा खर्च (A2+FL, C2), मागणी-पुरवठा, बाजारातील कल, किंमत समानता, आंतर-पीक समानता, शेतकऱ्यांसाठी व्यापाराच्या अटी आणि जागतिक किमती.

खर्च संकल्पना (Cost Concepts):

- **A2:** प्रत्यक्ष खर्च (बियाणे, खते, मजूर इ.)
- **A2+FL:** प्रत्यक्ष खर्च + कुटुंबाच्या श्रमाचे मूल्य (Family Labour).
- **C2:** सर्वसमावेशक खर्च (A2+FL + जमिनीचे भाडे + भांडवलावरील व्याज).
- CACP सध्या **A2+FL** ला आधारभूत खर्च मानून त्यावर ५०% नफा (Margin) जोडून MSP ठरवते.
- **आर्थिक बाबींची मंत्रिमंडळ समिती (CCEA):** CACP च्या शिफारसींना अंतिम मंजुरी ही समिती देते.

७. सर क्रीक (Sir Creek)

संदर्भ:

- भारताच्या संरक्षण मंत्र्यांनी सर क्रीक जवळील पाकिस्तानच्या लष्करी हालचालींबाबत इशारा दिला आणि भारताच्या प्रत्युत्तर देण्याच्या क्षमतेची जाणीव करून देण्यासाठी **'ऑपरेशन सिंदूर'ची** आठवण करून दिली.

सर क्रीकबद्दल माहिती:

- सर क्रीक हा कच्छच्या रणात असलेला **९६ किलोमीटर** लांबीचा एक भरती-ओहोटीचा खाडीचा (Estuary) भाग आहे. तो अरबी समुद्रात विलीन होतो आणि पाकिस्तानचा सिंध प्रांत व गुजरातचा कच्छ भाग यांना वेगळे करतो.
- याचे मूळ नाव **'बाण गंगा'** होते, वसाहती काळात ब्रिटीश सर्वेक्षकाच्या नावावरून याचे नाव 'सर क्रीक' ठेवण्यात आले.

महत्व:

- येथे मासेमारीचे मौल्यवान क्षेत्र आहे, तसेच तेल आणि वायूचे साठे असण्याची शक्यता आहे.

- या सीमेवरून 'विशेष आर्थिक क्षेत्र' (EEZ) ठरवले जाते. कराचीच्या जवळ असल्यामुळे नौदलाच्या सुरक्षिततेसाठी हे ठिकाण अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

७.१ सर क्रीक बाबतचा वाद (Dispute Regarding Sir Creek)

- **पार्श्वभूमी:** सर क्रीकचा वाद हा कच्छ (भारत) आणि सिंध (पाकिस्तान) मधील सागरी सीमेच्या वेगवेगळ्या अर्थबोधनातून निर्माण झाला आहे. १९४७ पूर्वी हे दोन्ही भाग 'बॉम्बे प्रेसिडेन्सी'चे हिस्सा होते.
- **भारताचा दावा:**
    - भारताच्या मते, सीमा खाडीच्या मध्यभागातून (Mid-channel) गेली पाहिजे.
    - भारत येथे **'थॅलवेग तत्त्व' (Thalweg Principle)** लागू करण्याचा आग्रह धरतो.
    - तसेच, १९७२ च्या **सिमला करारांतर्गत** हा वाद केवळ द्विपक्षीय चर्चेतूनच सोडवावा, अशी भारताची भूमिका आहे.
- **पाकिस्तानचा दावा:**
    - १९१४ च्या 'बॉम्बे गव्हर्नमेंट रिझोल्यूशन' नुसार, सीमा खाडीच्या पूर्व किनाऱ्यावर (ज्याला **'ग्रीन लाईन'** म्हणतात) असल्याचे पाकिस्तानचे म्हणणे आहे. या दाव्यामुळे संपूर्ण खाडीवर पाकिस्तानला नियंत्रण हवे आहे.
    - पाकिस्तानचा असा युक्तिवाद आहे की, सर क्रीक ही खाडी नौकानयनास योग्य (Navigable) नसल्यामुळे येथे 'थॅलवेग तत्त्व' लागू होत नाही.

महत्त्वाच्या संकल्पना

१. थॅलवेग तत्त्व (Thalweg Principle):

- हे आंतरराष्ट्रीय कायद्यातील एक तत्त्व आहे. यानुसार, जर दोन देशांमधील सीमा एखाद्या नौकानयन योग्य जलमार्गावरून जात असेल, तर ती सीमा त्या जलमार्गाच्या **सर्वात खोल भागातून (Deepest channel)** जावी. यामुळे दोन्ही देशांना संसाधने आणि वाहतुकीचा समान अधिकार मिळतो.

२. १९७२ चा सिमला करार:

- १९७१ च्या भारत-पाक युद्धानंतर हा शांतता करार करण्यात आला. यामध्ये द्विपक्षीय वाटाघाटी, एकमेकांचा आदर आणि 'नियंत्रण रेषा' (LoC) प्रस्थापित करण्यावर भर देण्यात आला होता.

८. जागतिक युरेनियम साठे (Global Uranium Reserves)

संदर्भ:

- युरेनियम हे अणुऊर्जेसाठी एक महत्त्वाचे खनिज आहे, जे जगातील सुमारे १०% वीज पुरवते. स्वच्छ ऊर्जेची मागणी वाढत असताना ते जागतिक ऊर्जा सुरक्षा आणि भू-राजकारणाला आकार देत आहे.

सर्वात मोठे युरेनियम साठे असलेले पहिले ५ देश:

- **ऑस्ट्रेलिया:** ३.६ दशलक्ष टनांसह जगातील सर्वात मोठा साठा. येथे उच्च दर्जाची खनिजे (Ore) आढळतात.
- **कझाकस्तान:** जगातील सर्वात मोठा युरेनियम उत्पादक, जो वार्षिक जागतिक उत्पादनाच्या ४०% पुरवठा करतो. येथे ३ दशलक्ष टन साठा आहे.
- **कॅनडा:** १.७ दशलक्ष टनांसह तिसरा क्रमांक. येथील 'अथाबास्का बेसिन'मध्ये जगातील सर्वोच्च दर्जाचे युरेनियम साठे आहेत.
- **रशिया:** सुमारे १.२ दशलक्ष टन साठा, जो त्यांच्या नागरी अणू प्रकल्प आणि लष्करी कार्यक्रमांसाठी वापरला जातो.
- **नामिबिया:** आफ्रिकेचे युरेनियम केंद्र (१ दशलक्ष टन), जे युरोप आणि आशियाला पुरवठा करते.

८.१ युरेनियमबद्दल माहिती:

- हा चंदेरी-राखाडी रंगाचा धातू आणि किरणोत्सर्गी मूलद्रव्य आहे. निसर्गात केवळ 'सुपरनोव्हा' स्फोटांमधून याची निर्मिती होते.
- थोरियम आणि पोटॅशियमसह, हे नैसर्गिक भू-किरणोत्सर्गीतेमध्ये योगदान देते.
- **नैसर्गिक समस्थानिके (Isotopes):** U-238 (९९.२७%) आणि U-235 (०.७२%).
- **टीप:** सर्व आयसोटोप किरणोत्सर्गी असले तरी, केवळ **U-235** हे विखंडनक्षम (Fissile) आहे (जे न्यूट्रॉन साखळी अभिक्रिया टिकवून ठेवते).

८.२ भारतातील युरेनियम:

- भारताचे देशांतर्गत उत्पादन मागणीपेक्षा कमी असल्याने, अलीकडच्या वर्षांत कझाकस्तान आणि कॅनडाकडून ७,६०० टनांहून अधिक युरेनियमची आयात करण्यात आली आहे.

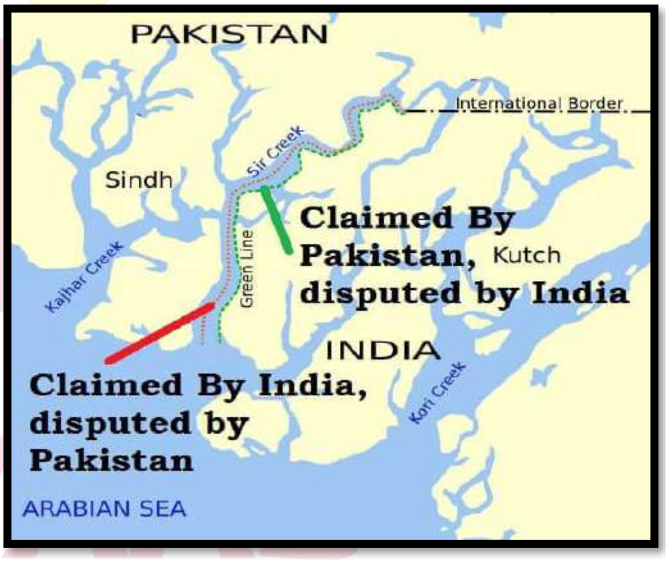

९. अमेरिकेतील 'गव्हर्नमेंट शटडाऊन' (Government Shutdown)

संदर्भ:

- अमेरिकन काँग्रेसमध्ये अर्थसंकल्पीय विधेयकांवर एकमत न झाल्यामुळे, २०१९ नंतर प्रथमच अमेरिकेत 'गव्हर्नमेंट शटडाऊन'ची परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

माहिती:

- हे मुख्यत्वे आरोग्य सेवा खर्चाशी (Healthcare spending) संबंधित धोरणात्मक मतभेदांमुळे झाले आहे.
- **काय आहे शटडाऊन?** जेव्हा नवीन आर्थिक वर्ष सुरू होण्यापूर्वी (१ ऑक्टोबर) काँग्रेस वार्षिक खर्चाची विधेयके मंजूर करत नाही, तेव्हा निधीअभावी फेडरल (केंद्र) कामकाज थांबवले जाते.
- **कायदेशीर आधार:** १८८४ चा 'अँटीडेफिशियन्सी ॲक्ट' काँग्रेसच्या मंजुरीशिवाय खर्चास मनाई करतो.

PRAYAAS

- **तात्पुरता उपाय:** काँग्रेस **'कंटिन्यूईंग रिझोल्यूशन' (CR)** मंजूर करून शटडाऊन टाळू शकते, ज्यामुळे पूर्ण बजेट मंजूर होईपर्यंत तात्पुरता निधी मिळतो.
- **फरक:** अमेरिकेचे आर्थिक वर्ष १ ऑक्टोबर ते ३० सप्टेंबर आहे, तर भारताचे १ एप्रिल ते ३१ मार्च असते.

१०. बन्नी उत्सव (Banni Festival)

संदर्भ:

- आंध्र प्रदेशातील कर्नूल येथे पारंपारिक 'बन्नी उत्सव' (ज्याला 'कर्राला समराम' देखील म्हणतात) दरम्यान अलीकडेच चार जणांचा मृत्यू झाला.

माहिती:

- हा आंध्र प्रदेशात दसऱ्याच्या रात्री साजरा केला जाणारा एक वार्षिक **'काठी-युद्ध' (Stick-fight)** विधी आहे.
- हे ठिकाण आंध्र प्रदेश आणि कर्नाटकच्या सीमेवर असलेल्या देवरागट्टू येथील 'माला मल्लेश्वर स्वामी' मंदिरात आहे.
- **पौराणिक महत्त्व:** हा सण भगवान शिव (माला मल्लेश्वर स्वामी) आणि देवी पार्वती (मालम्मा) यांनी मणी आणि मल्लासुरा या राक्षस भावांवर मिळवलेल्या विजयाचे प्रतीक आहे.
- **ऐतिहासिक मूळ:** ही परंपरा **विजयनगर साम्राज्या**च्या काळात सुरू झाल्याचे मानले जाते.
- विजयनगर साम्राज्याची स्थापना १३३६ ईसवीमध्ये हरिहर प्रथम आणि बुक्का राय प्रथम या दोन भावांनी तुंगभद्रा नदीच्या दक्षिण तीरावर केली होती.

११. अनुमानित कर प्रणाली (Presumptive Tax Regime)

संदर्भ:

- नीती आयोगाने परदेशी कंपन्यांसाठी 'अनुमानित कर योजना' प्रस्तावित केली आहे. याचा उद्देश कर अनुपालन (Compliance) सुलभ करणे, कायदेशीर वाद कमी करणे आणि भारतात कर निश्चितता प्रदान करणे हा आहे.

माहिती:

- ही कर आकारणीची एक सोपी पद्धत आहे, ज्यामध्ये तपशीलवार खाती ठेवण्याऐवजी उलाढालीच्या (Turnover) एका ठराविक टक्केवारीवर उत्पन्नाची गणना केली जाते.
- भारत आधीच काही क्षेत्रांमध्ये ही प्रणाली लागू करतो: जसे की इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादन (एकूण देयकाच्या २५%) आणि अनिवासी क्रूझ चालक (मिळकतीच्या २०%).
- **आयकर कायद्याचे कलम 44AD आणि 44ADA:** यानुसार छोटे उद्योग आपल्या उलाढालीच्या ८% (डिजिटल व्यवहारांसाठी ६%) उत्पन्न म्हणून घोषित करू शकतात, तर व्यावसायिक आपल्या एकूण प्राप्तीच्या ५०% उत्पन्न म्हणून घोषित करू शकतात.

१२. लाय-फाय (Li-Fi) इंटरनेट प्रणाली

संदर्भ:

- गुजरातस्थित 'नव वायरलेस टेक्नॉलॉजीज'ने न्यूयॉर्क शहरात अमेरिकेतील पहिली व्यावसायिक **Li-Fi** इंटरनेट प्रणाली यशस्वीरित्या कार्यान्वित केल्याचे जाहीर केले आहे.

माहिती:

- **Li-Fi (Light Fidelity)** ही एक वायरलेस ऑप्टिकल कम्युनिकेशन प्रणाली आहे. ही प्रणाली डेटा ट्रान्समिट करण्यासाठी **LED (Light-emitting diodes)** पासून मिळणाऱ्या प्रकाश लहरींचा वापर करते.

कार्यपद्धती (Mechanism):

- **तुलना:** रेडिओ लहरींवर अवलंबून असलेल्या Wi-Fi च्या उलट, Li-Fi डेटा प्रसारित करण्यासाठी दृश्य प्रकाश (Visible light), इन्फ्रारेड आणि अल्ट्राव्हायोलेट प्रकाशाचा वापर करते.
- **सिग्नल:** मानवी डोळ्यांना न दिसणाऱ्या अत्यंत वेगाने LED दिवे लुकलुकतात (Flicker) आणि डिजिटल सिग्नलचे प्रकाश लहरींमध्ये रूपांतर करतात.
- **रूपांतरण:** एक 'फोटोडायोड रिसीव्हर' या प्रकाश लहरींचे पुन्हा इलेक्ट्रिकल सिग्नलमध्ये रूपांतर करतो. त्यानंतर प्रोसेसर या सिग्नलचे मजकूर, ऑडिओ किंवा व्हिडिओमध्ये रूपांतर करतो.

Li-Fi इंटरनेटचे फायदे:

- **अतिवेग:** पारंपारिक Wi-Fi च्या तुलनेत Li-Fi १०० Gbps पेक्षा जास्त वेगाने डेटा ट्रान्सफर करू शकते.
- **अधिक सुरक्षा:** प्रकाश लहरी भिंतींमधून पलीकडे जाऊ शकत नाहीत, त्यामुळे बाहेरून होणाऱ्या डेटा चोरीपासून ते नैसर्गिकरित्या सुरक्षित आहे.
- **मोठी बँडविड्थ:** दृश्य प्रकाश लहरींचा स्पेक्ट्रम रेडिओ स्पेक्ट्रमपेक्षा १०,००० पटीने मोठा आहे, ज्यामुळे नेटवर्कची गर्दी कमी होते.
- **विद्युतचुंबकीय सुरक्षा:** हे संवेदनशील वैद्यकीय किंवा इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांमध्ये हस्तक्षेप करत नाही, त्यामुळे रुग्णालय आणि विमानात वापरण्यासाठी सुरक्षित आहे.

Li-Fi इंटरनेटच्या मर्यादा:

- **दृष्टीरेषेवर अवलंबून (Line-of-Sight):** ट्रान्समिटर आणि रिसीव्हरमध्ये थेट दृष्टीरेषा असणे आवश्यक आहे. अडथळा आल्यास सिग्नल कमकुवत होतो.
- **मर्यादित व्याप्ती:** प्रकाश भिंती पार करू शकत नसल्यामुळे, प्रत्येक खोलीत स्वतंत्र Li-Fi ट्रान्समिटर आवश्यक असतो.
- **बाह्य प्रकाशाचा हस्तक्षेप:** सूर्यप्रकाश किंवा इतर प्रखर प्रकाशामुळे Li-Fi सिग्नलमध्ये व्यत्यय येऊ शकतो, ज्यामुळे घराबाहेर याचा वापर मर्यादित होतो.

१३. एकात्मिक शीत साखळी योजना (Integrated Cold Chain Scheme)

संदर्भ (PIB):

- अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाने (MoFPI) नाशवंत वस्तूंचे काढणीपश्चात होणारे नुकसान कमी करण्यासाठी **'एकात्मिक शीत साखळी आणि मूल्यवर्धन पायाभूत सुविधा' (ICCVAI)** योजनेचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव अधोरेखित केला आहे.

१.१ भारताचे शीतगृह दृश्य (Cold Storage Landscape):

- **एकूण क्षमता:** भारतात ८,८१५ शीतगृहे कार्यरत आहेत ज्यांची एकूण क्षमता ४०.२ दशलक्ष मेट्रिक टन (MT) आहे, तरीही सुमारे ३५ दशलक्ष टनांची तूट आहे.
- **क्षमता वापर:** सध्याच्या शीतगृह सुविधांची कार्यक्षमता सुमारे ७०-७५% आहे.
- **अग्रगण्य राज्ये:** उत्तर प्रदेश १५ दशलक्ष टन क्षमतेसह आघाडीवर आहे, त्यानंतर पश्चिम बंगाल आणि गुजरातचा क्रमांक लागतो.
- **साठवणूक वितरण:** एकूण क्षमतेपैकी ८३% वाटा फलोत्पादन आणि कृषी उत्पादनांचा आहे, तर प्रक्रिया केलेले अन्न (९%) आणि पशुसंवर्धन उत्पादने (७%) उर्वरित जागा वापरतात.
- **प्रमुख पीक:** ऐतिहासिकदृष्ट्या बटाट्याने एकूण शीतगृह जागेपैकी ७०% जागा व्यापली आहे.

ICCVAI योजनेबद्दल माहिती:

- ही **प्रधानमंत्री किसान संपदा योजना (PMKSY)** अंतर्गत अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाद्वारे प्रशासित एक 'मागणी-आधारित' केंद्रीय क्षेत्र योजना आहे.
- **उद्देश:** शेतापासून ग्राहकापर्यंत एकात्मिक शीत साखळी तयार करणे, काढणीपश्चात होणारे नुकसान कमी करणे आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे.
- **वित्तीय सहाय्य:** एकात्मिक शीत साखळी यंत्रणा उभारण्यासाठी प्रति प्रकल्प **₹१० कोटींपर्यंत** अनुदान किंवा सबसिडी प्रदान केली जाते.
- **सहाय्याचे प्रमाण:** सामान्य क्षेत्रांमध्ये पात्र प्रकल्प खर्चाच्या ३५% आणि 'दुर्गम क्षेत्रांमध्ये' (उदा. ईशान्य भारत, हिमालयीन प्रदेश, बेटे आणि SC/ST गट, FPOs, SHGs साठी) ५०% खर्च उचलला जातो.
- **व्याप्ती:** यामध्ये फलोत्पादन, दुग्धव्यवसाय, मांस, कुक्कुटपालन आणि सागरी उत्पादनांसारख्या नाशवंत क्षेत्रांचा समावेश होतो.
    - टीप: फळे, भाज्या आणि कोळंबी यांना यातून वगळण्यात आले असून त्यांचा समावेश 'ऑपरेशन ग्रीन्स' (Operation Greens) योजनेत केला आहे.

१४. सोयाबीन लागवड (Soybean Cultivation)

संदर्भ:

- भारताचे सर्वात मोठे सोयाबीन उत्पादक राज्य असलेल्या मध्य प्रदेशात २०२३ ते २०२४ दरम्यान लागवड क्षेत्रात १०% घट झाली आहे, कारण तरुण शेतकरी सोयाबीन शेतीकडे पाठ फिरवत आहेत.

सोयाबीन (सुवर्ण बीज - Golden Bean) बद्दल माहिती:

- सोयाबीन हे एक **खरीप पीक** असून याला २६–३०°C तापमान, सुमारे ९० सेमी पाऊस आणि सुपीक लोमी (Loamy) मृदेची गरज असते.
- हे पूर्व आशियातील मूळचे तेलबिया पीक असून उष्णकटिबंधीय आणि उप-उष्णकटिबंधीय प्रदेशात याची मोठ्या प्रमाणावर लागवड केली जाते.
- **पोषक मूल्य:** सोयाबीनमध्ये प्रथिने (Protein), ओमेगा-३, ओमेगा-६ फॅटी ॲसिड आणि अँटीऑक्सिडंट्स भरपूर प्रमाणात असतात.
- **अग्रगण्य उत्पादक: ब्राझील** हा जगातील अव्वल उत्पादक देश आहे, तर उत्पादनाच्या बाबतीत भारत जगात पाचव्या क्रमांकावर आहे.

१५. ॲमेझॉन-फेस प्रकल्प (AmazonFACE Project)

संदर्भ:

- बेलेम (ब्राझील) येथे होणाऱ्या **COP30** परिषदेच्या पार्श्वभूमीवर, मानौस जवळ 'ॲमेझॉन-फेस' प्रकल्प राबवला जात आहे. यामध्ये कार्बन डायऑक्साइड (CO_2) युक्त वातावरणाचे अनुकरण करून, वाढत्या कार्बन पातळीशी ॲमेझॉनचे वर्षावन कसे जुळवून घेते, याचा अभ्यास केला जात आहे.

माहिती:

- हा प्रकल्प भविष्यातील वातावरणीय CO_2 पातळीचे मॉडेल तयार करून उष्णकटिबंधीय वर्षावनांमधील प्रकाशसंश्लेषण (Photosynthesis), बाष्पोत्सर्जन (Water vapour release) आणि कार्बन शोषणावर होणाऱ्या परिणामांचे निरीक्षण करतो.
- या प्रकल्पाला ब्राझीलचे संघराज्य सरकार आणि युनायटेड किंगडमचा (U.K.) पाठिंबा आहे.

कार्यपद्धती (Working Mechanism):

- पोलादी कड्यांच्या (Steel rings) सहा संचांद्वारे प्रत्येकी ५०-७० झाडांवर २०५०-२०६० सालासाठी अंदाजित असलेल्या CO_2 पातळीचा मारा केला जातो.
- सेन्सर्स दर १० मिनिटांनी झाडांच्या वरच्या थरातील वायू विनिमय आणि सूक्ष्म हवामानाची नोंद करतात.
- तुलना करण्यासाठी, तीन कड्यांमध्ये कोणताही उपचार (CO_2 मारा) केला जात नाही, जेणेकरून परिसंस्थेच्या प्रतिसादाची तुलना करता येईल.

१६. राष्ट्रीय एकता दिवस (Rashtriya Ekta Diwas)

संदर्भ (PIB):

- सरदार वल्लभभाई पटेल यांची जयंती साजरी करण्यासाठी दरवर्षी **३१ ऑक्टोबर** रोजी 'राष्ट्रीय एकता दिवस' पाळला जातो.

माहिती:

- २०२५ च्या एकता दिवस सोहळ्यामध्ये गुजरातच्या एकता नगर येथे भव्य संचलन, तसेच राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी देशभर 'रन फॉर युनिटी' (Run for Unity) आणि 'एकता मार्च'चे आयोजन केले जाईल.
- वर्ष २०२५ हे सरदार पटेल यांचे **१५० वे जयंती वर्ष** आणि 'एक भारत श्रेष्ठ भारत' (EBSB) उपक्रमाचा १० वा वर्धापन दिन आहे.

१६.१ सरदार वल्लभभाई पटेल:

- वल्लभभाई पटेल (१८७५-१९५०) यांचा जन्म गुजरातच्या नडियाद येथे झाला. ते एक प्रख्यात राष्ट्रवादी नेते आणि स्वतंत्र भारताचे पहिले उपपंतप्रधान व गृहमंत्री होते.
- **शेतकरी लढे:** त्यांनी दुष्काळग्रस्त शेतकऱ्यांसाठी कर सवलतीची मागणी करणाऱ्या **खेडा सत्याग्रहाचे (१९१८)** आणि अन्यायकारक कराविरुद्ध **बारडोली सत्याग्रहाचे (१९२८)** नेतृत्व केले, जिथे त्यांना **"सरदार"** ही पदवी मिळाली.
- **राष्ट्रीय एकात्मता:** ५६५ संस्थानांचे भारतीय संघराज्यात विलीनीकरण केल्याबद्दल त्यांना **"भारताचे लोहपुरुष"** म्हणून ओळखले जाते.
- **नागरी सेवा:** त्यांनी भारताची एकता आणि अखंडता जपण्यासाठी आधुनिक 'अखिल भारतीय सेवा' (All India Services) **"स्टील फ्रेम"** म्हणून स्थापित केल्या. यामुळे त्यांना "भारतीय नागरी सेवकांचे संरक्षक संत" (Patron Saint of Indian Civil Servants) म्हटले जाते.

१६.२ स्टॅच्यू ऑफ युनिटी (Statue of Unity):

- सरदार पटेल यांच्या सन्मानार्थ २०१८ मध्ये गुजरातच्या एकता नगर येथे या पुतळ्याचे अनावरण करण्यात आले.
- हा जगातील **सर्वात उंच पुतळा (१८२ मीटर)** असून, भारतीय शिल्पकार राम व्ही. सुतार यांनी याचे संकल्पन केले आहे.
- हा पुतळा नर्मदा जिल्ह्यातील 'साधू बेट'वर सरदार सरोवर धरणासमोर स्थित आहे.

१६.३ एक भारत श्रेष्ठ भारत (EBSB):

- भारत सरकारने ३१ ऑक्टोबर २०१५ रोजी राज्यांमध्ये 'विविधतेत एकता' वाढवण्यासाठी हा उपक्रम सुरू केला.
- **उद्दिष्ट:** भावनिक बंध दृढ करणे, एकात्मतेला चालना देणे, सांस्कृतिक विविधतेचा उत्सव साजरा करणे आणि आंतरराज्यीय भागीदारीला प्रोत्साहन देणे.

- **प्रमुख उपक्रम:** भाषा संगम ॲप (बहुभाषिक शिक्षण), युवा संगम (विद्यार्थी विनिमय), काशी तमिळ संगमम आणि डिजिटल मोहिमांच्या माध्यमातून राज्यांतर्गत सांस्कृतिक भागीदारीला प्रोत्साहन दिले जाते.

१७. EU-भारत अजेंडा (EU–India Agenda)

संदर्भ:

- युरोपियन युनियनने (EU) भारताची 'कार्बन क्रेडिट ट्रेडिंग स्कीम' (CCTS) आणि EU ची 'कार्बन बॉर्डर ॲडजस्टमेंट मेकॅनिझम' (CBAM) एकमेकांशी जोडण्याचा प्रस्ताव मांडला आहे.

१७.१ कार्बन क्रेडिट ट्रेडिंग स्कीम (CCTS):

- **सुरुवात:** ऊर्जा संरक्षण (दुरुस्ती) कायदा, २०२२ अंतर्गत विद्युत मंत्रालयाद्वारे याची सुरुवात करण्यात आली.
- **उद्देश:** हरितगृह वायू (GHG) उत्सर्जन कमी करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि त्याचे नियमन करण्यासाठी देशांतर्गत कार्बन बाजारपेठ (Domestic carbon market) प्रस्थापित करणे.
- **कार्यपद्धती:** कमी केलेल्या प्रत्येक टन कार्बन डायऑक्साइड समतुल्य (tCO2e) उत्सर्जनासाठी एक 'कार्बन क्रेडिट' दिले जाते. यामुळे उत्सर्जनाला एक किंमत मिळते आणि उद्योगांना स्वच्छ तंत्रज्ञान स्वीकारण्यास प्रोत्साहन मिळते.
- **प्रमाणपत्र:** जे उद्योग त्यांच्या उत्सर्जन कमी करण्याच्या लक्षापेक्षा जास्त चांगली कामगिरी करतात, त्यांना **ऊर्जा कार्यक्षमता ब्युरो (BEE)** द्वारे 'कार्बन क्रेडिट प्रमाणपत्रे' दिली जातात.

१७.२ कार्बन बॉर्डर ॲडजस्टमेंट मेकॅनिझम (CBAM):

- **व्याख्या:** ज्या देशांमध्ये उत्पादन पद्धतींमध्ये कार्बनचे उत्सर्जन जास्त होते, अशा देशांमधून येणाऱ्या आयातीवर युरोपियन युनियनने प्रस्तावित केलेला हा एक **'कार्बन सीमा कर'** आहे.
- ही प्रणाली २०२६ पासून लागू होईल आणि ती "Fit for 55 in 2030 package" चा भाग आहे.
- **लागू होणारी क्षेत्रे:** सुरुवातीला हा कर लोह आणि पोलाद, सिमेंट, खते, ॲल्युमिनियम, हायड्रोजन आणि वीज यांसारख्या सर्वाधिक कार्बन-उत्सर्जित वस्तूंवर लावला जाईल.

१८. भारताने ओलांडला ५०० GW वीज क्षमतेचा टप्पा

संदर्भ (PIB):

- भारताच्या ऊर्जा क्षेत्राने दोन मोठे टप्पे गाठले आहेत: एकूण स्थापित क्षमता **५०० GW** च्या पुढे गेली आहे आणि अक्षय ऊर्जेने (Renewables) राष्ट्रीय मागणीच्या ५०% पेक्षा जास्त वाटा उचलला आहे.

ठळक मुद्दे:

- **एकूण क्षमता:** सप्टेंबर २०२५ मध्ये एकूण स्थापित वीज क्षमता **५००.८९ GW** वर पोहोचली.
- **ऊर्जा रचना:** अ-जीवाश्म इंधन (Non-fossil fuel) स्रोतांचा वाटा २५६.०९ GW (**५१%**) आहे, तर जीवाश्म इंधन स्रोतांचा वाटा २४४.८० GW (**४९%**) आहे.
- **अक्षय ऊर्जा वितरण:** सौर ऊर्जेचा वाटा सर्वाधिक (१२७.३३ GW) आहे, त्यानंतर पवन ऊर्जेचा (५३.१२ GW) क्रमांक लागतो.
- **क्षमता विस्तार:** एप्रिल ते सप्टेंबर २०२५ दरम्यान, भारताने २८ GW अ-जीवाश्म क्षमता आणि ५.१ GW जीवाश्म-आधारित क्षमता जोडली आहे.
- **COP26 मैलाचा दगड:** भारताने २०३० पर्यंत ५०% अ-जीवाश्म इंधन क्षमता प्रस्थापित करण्याचे आपले **'पंचामृत'** लक्ष्य निर्धारित वेळेच्या पाच वर्षे आधीच पूर्ण केले आहे.

१९. लोकटक जलविद्युत प्रकल्प (Loktak Hydroelectric Project)

संदर्भ:

- मणिपूरमधील लोकटक जलविद्युत प्रकल्पाच्या (LHP) आधुनिकीकरणाचे आणि दुरुस्तीचे काम मोठ्या लॉजिस्टिक आव्हानांमुळे पुढे ढकलण्यात आले आहे.

माहिती:

- हा मणिपूरमधील एक बहुउद्देशीय प्रकल्प असून त्याची स्थापित क्षमता **१०५ MW** आहे.
- १९८३ मध्ये कार्यान्वित झालेला हा प्रकल्प 'नॅशनल हायड्रोइलेक्ट्रिक पॉवर कॉर्पोरेशन' (NHPC) द्वारे चालवला जातो.
- हा प्रकल्प लोकटक सरोवरावर स्थित असून, या सरोवराला प्रामुख्याने **खुगा आणि इम्फाळ** नद्यांतून पाणी मिळते.
- **इथाई बॅरेज (Ithai Barrage):** हा या प्रकल्पाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. वीज निर्मितीसाठी पाण्याचा स्तर स्थिर राखण्यासाठी हे कृत्रिम जलाशय म्हणून काम करते.

१९.१ लोकटक सरोवर (Loktak Lake):

- हे ईशान्य भारतातील **सर्वात मोठे गोड्या पाण्याचे सरोवर** असून ते मणिपूरमधील इम्फाळपासून सुमारे ४० किमी अंतरावर आहे.
- हे सरोवर तेथील तरंगत्या बेटांसाठी प्रसिद्ध आहे, ज्यांना **'फुमडी' (Phumdis)** म्हटले जाते. ही बेटे वनस्पती, माती आणि सेंद्रिय पदार्थांचे मिश्रण असतात.
- येथे जगातील एकमेव तरंगते राष्ट्रीय उद्यान **'कैबुल लामजाओ' (Keibul Lamjao)** आहे.
- हे उद्यान नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेल्या **'सांगाय' (Sangai)** हरणांचे (ज्याला 'डान्सिंग डिअर' असेही म्हणतात) शेवटचे नैसर्गिक निवासस्थान आहे.
- **संवर्धन स्थिती:** १९९० मध्ये 'रामसर' (Ramsar) करारांतर्गत याला आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाचे पाणथळ क्षेत्र म्हणून घोषित करण्यात आले आणि १९९३ मध्ये याचा समावेश **'मॉन्ट्रो रेकॉर्ड' (Montreux Record)** मध्ये करण्यात आला.

२०. ८ वा केंद्रीय वेतन आयोग (8th Central Pay Commission)

संदर्भ:

- पंतप्रधान यांच्या अध्यक्षतेखालील केंद्रीय मंत्रिमंडळाने ८ व्या केंद्रीय वेतन आयोगाच्या (CPC) **'टर्म्स ऑफ रेफरन्स' (ToR)** ला मंजुरी दिली आहे.

माहिती:

- ही एक सल्लागार संस्था असून तिच्या शिफारसी स्वीकारणे सरकारवर बंधनकारक नसते.
- वेतन आयोगाची स्थापना साधारणपणे दर **१० वर्षांनी** केली जाते; पहिल्या आयोगाची स्थापना १९४६ मध्ये झाली होती.
- हा आयोग वित्त मंत्रालयाच्या **खर्च विभागांतर्गत** (Department of Expenditure) काम करतो.
- ८ व्या वेतन आयोगाचे अध्यक्ष **न्यायमूर्ती रंजना प्रकाश देसाई** असून, हा आयोग १८ महिन्यांत आपला अहवाल सादर करेल. याच्या शिफारसी १ जानेवारी २०२६ पासून पूर्वलक्षी प्रभावाने लागू होणे अपेक्षित आहे.

८ व्या वेतन आयोगाच्या अभ्यासाचे विषय (Terms of Reference):

- **पेन्शन सुधारणा:** सेवेतील आणि निवृत्त कर्मचाऱ्यांच्या पेन्शन आणि निवृत्ती लाभांचे अद्ययावतीकरण करणे.
- **वित्तीय विवेक:** वेतन सुधारणा करताना तिजोरीची क्षमता आणि समष्टी आर्थिक स्थिरता यांचा विचार करणे.
- **विकास केंद्र:** वेतन वाढवताना पायाभूत सुविधा आणि कल्याणकारी योजनांसाठीचा निधी सुरक्षित ठेवणे.
- **जुनी पेन्शन देणी:** एनपीएस (NPS) पूर्वीच्या पेन्शन दायित्वांच्या आर्थिक भाराचे मूल्यांकन करणे.
- **क्षेत्रीय समानता:** राज्यांची वेतन संरचना, सार्वजनिक उपक्रम (CPSEs) आणि खाजगी क्षेत्रातील वेतन यांच्याशी संतुलन राखणे.
- **राज्यांवरील परिणाम:** केंद्रीय वेतन आयोगाच्या शिफारसी स्वीकारणाऱ्या राज्यांच्या अर्थसंकल्पावर होणाऱ्या परिणामांचे मूल्यांकन करणे.

२१. पूर्व आशिया शिखर परिषद (East Asia Summit - EAS)

संदर्भ:

- मलेशियात आयोजित करण्यात आलेल्या **२० व्या पूर्व आशिया शिखर परिषदेत** 'क्वालालंपूर घोषणापत्र' (Kuala Lumpur Declaration) स्वीकारण्यात आले असून, यामध्ये इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील शांतता आणि स्थिरतेबद्दलच्या वचनबद्धतेचा पुनरुच्चार करण्यात आला आहे.

माहिती:

- पूर्व आशिया शिखर परिषद (EAS) हे इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील प्रादेशिक राजकीय, सुरक्षा आणि आर्थिक मुद्द्यांवर चर्चा करणारे **आसियान (ASEAN)** नेतृत्वाखालील वार्षिक व्यासपीठ आहे.
- २००५ मध्ये क्वालालंपूर येथे याची स्थापना झाली. धोरणात्मक संवादासाठी समर्पित असलेले इंडो-पॅसिफिकमधील हे एकमेव 'नेत्यांच्या नेतृत्वाखालील' (Leader-led) व्यासपीठ आहे.
- **सदस्य:** एकूण १८ देश; यात १० आसियान सदस्य आणि ८ संवाद भागीदार (भारत, चीन, जपान, अमेरिका, रशिया, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड आणि दक्षिण कोरिया) यांचा समावेश आहे.
- **नवे सदस्यत्व:** तिमोर-लेस्ते (Timor-Leste) हा आसियानचा ११ वा सदस्य बनल्याने, या व्यासपीठाची एकूण सदस्य संख्या आता १९ झाली आहे.
- **अध्यक्षपद:** याचे अध्यक्षपद आसियान सदस्यांमध्ये दरवर्षी फिरते (Rotational) असते.

उद्देश:

- खुल्या संवादाच्या माध्यमातून प्रादेशिक शांतता, समृद्धी आणि नियमांवर आधारित सहकार्याला प्रोत्साहन देणे.
- हे व्यासपीठ मोकळेपणा, सर्वसमावेशकता आणि 'आसियान मध्यवर्ती' (ASEAN Centrality) भूमिकेसह आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा आदर राखते.

सहा लक्ष केंद्रित क्षेत्रे (Six Focus Areas): (अ) पर्यावरण आणि ऊर्जा, (ब) शिक्षण, (क) वित्त, (ड) जागतिक आरोग्य, (इ) नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन, आणि (फ) आसियान कनेक्टिव्हिटी.

२१.१ २० वी पूर्व आशिया शिखर परिषद

- **आयोजन:** ऑक्टोबर २०२५ मध्ये मलेशियाच्या अध्यक्षतेखाली क्वालालंपूर येथे ४७ व्या आसियान शिखर परिषदेसोबतच ही २० वी परिषद पार पडली.
- **विषय (Theme):** "सर्वसमावेशकता आणि शाश्वतता" (Inclusivity and Sustainability).
- **क्वालालंपूर घोषणापत्र:** या परिषदेत 'क्वालालंपूर घोषणापत्र' स्वीकारले गेले, ज्यामध्ये शांतता, स्थिरता, बहुपक्षीयता आणि आसियानच्या मध्यवर्ती भूमिकेबद्दल सामूहिक वचनबद्धता व्यक्त करण्यात आली.

२२. सायबर गुन्हेगारीविरुद्धचा संयुक्त राष्ट्रांचा करार (United Nations Convention against Cybercrime)

संदर्भ:

- व्हिएतनाममधील हनोई येथे १९३ पैकी किमान ७२ संयुक्त राष्ट्रांच्या (UN) सदस्य देशांनी 'सायबर गुन्हेगारीविरुद्धच्या संयुक्त राष्ट्रांच्या करारावर' स्वाक्षरी केली. सायबर गुन्ह्यांचा मुकाबला करणारा हा जगातील **पहिली जागतिक करार** (Global treaty) आहे.

माहिती:

- हा करार जागतिक स्तरावर सायबर गुन्ह्यांना प्रतिबंध करणे, त्यांचा तपास करणे आणि खटले चालवणे यासाठी समर्पित असलेला पहिला आंतरराष्ट्रीय करार आहे.
- **स्वीकृती:** डिसेंबर २०२४ मध्ये संयुक्त राष्ट्र महासभेने (ठराव ७९/२४३) हा करार स्वीकारला आणि ऑक्टोबर २०२५ मध्ये हनोई, व्हिएतनाम येथे स्वाक्षरीसाठी खुला केला.
- **कायदेशीर वैधता:** ४० देशांनी या कराराचे प्रमाणीकरण (Ratify) केल्यानंतर ९० दिवसांनी तो कायदेशीररीत्या बंधनकारक होईल.
- **व्याप्ती:** यामध्ये हॅकिंग आणि रॅन्समवेअरसारख्या 'सायबर-डिपेंडंट' गुन्ह्यांचा, तसेच ऑनलाइन फसवणूक आणि मानवी तस्करीसारख्या 'सायबर-इनेबल्ड' गुन्ह्यांचा समावेश होतो.
- **सचिवालय:** संयुक्त राष्ट्रांचे ड्रग्ज आणि गुन्हे कार्यालय (UNODC).

२३. भारतीय कॉफी (Indian Coffee)

संदर्भ:

- अलीकडेच पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी नमूद केले की, भारतीय कॉफी जगभरात लोकप्रिय होत असून यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होत आहे.

कॉफीबद्दल माहिती:

- जगभरात आणि भारतात **अरेबिका (Arabica)** आणि **रोबस्टा (Robusta)** या दोन मुख्य प्रकारच्या कॉफीची लागवड केली जाते.
- **हवामान:** कॉफीच्या रोपांना उबदार आणि दमट हवामान लागते, परंतु फळे पिकण्यासाठी कोरड्या कालावधीची (Dry period) आवश्यकता असते.
- **तापमान:** अरेबिकासाठी १५°–२४°C आणि रोबस्टासाठी २४°–३०°C तापमान योग्य असते.
- **उंची:** अरेबिका समुद्रसपाटीपासून ६००–२,००० मीटर उंचीवर चांगली येते, तर रोबस्टा कमी उंचीवरही जुळवून घेते.
- **मृदा:** पाण्याचा निचरा होणारी, ह्युमस (Humus), लोह आणि कॅल्शियमयुक्त सुपीक लोमी मृदा लागवडीसाठी आदर्श असते.

भारतातील कॉफी उत्पादन:

- भारत जगातील **सातवा मोठा** कॉफी उत्पादक देश असून, उत्पादनाच्या ७०% कॉफी १२० हून अधिक देशांना निर्यात केली जाते.

- **प्रमुख उत्पादक राज्ये:** कर्नाटक, केरळ, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश आणि ओडिशा. यामध्ये एकट्या **कर्नाटकचा** वाटा ७०% पेक्षा जास्त आहे.
- भारत हा एकमेव देश आहे जिथे सर्व कॉफी नैसर्गिक सावलीत (Natural shade), द्वि-स्तरीय संमिश्र छताखाली (Two-tier mixed canopy) पिकवली जाते.

भारतीय कॉफी बोर्ड (Coffee Board of India):

- ही १९४२ च्या कॉफी ॲक्ट VII अंतर्गत स्थापन झालेली एक **वैधानिक संस्था** (Statutory body) असून ती वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालयांतर्गत काम करते.
- याचे मुख्यालय **बेंगळुरू (कर्नाटक)** येथे आहे.
- यात अध्यक्षांसह ३३ सदस्य असतात, ज्यांची नियुक्ती केंद्र सरकार करते.
- ही संस्था संशोधन, उत्पादन वाढ, गुणवत्ता सुधारणा, निर्यात प्रोत्साहन आणि देशांतर्गत बाजारपेठेच्या विकासासाठी काम करते.

PRAYAAS Shorts- MPSC Specific

१. एम.एस. स्वामीनाथन पुरस्कार २०२५ (M.S. Swaminathan Award 2025)

संदर्भ:

- पर्यावरण संरक्षणासाठीचा ३१ वा 'एम.एस. स्वामीनाथन पुरस्कार' चेन्नई येथे प्रदान करण्यात आला.

पुरस्कार विजेते:

- **सहज समृद्ध (मैसूर):** पारंपारिक शेती पद्धतींचे जतन करण्यासाठी आणि स्थानिक पिकांच्या वाणांचे संवर्धन करण्यासाठी समर्पित असलेली ही एक लोकचळवळ आहे.
- **वीरप्पन (तामिळनाडू):** चिखलातील खेकडे (Mud crabs) आणि माशांच्या प्रजननासाठी ६० वर्षीय मच्छीमार वीरप्पन यांना गौरवण्यात आले.

एम.एस. स्वामीनाथन पुरस्काराबद्दल माहिती:

- डॉ. एम.एस. स्वामीनाथन यांच्या नावाने हा द्विवार्षिक (दोन वर्षांतून एकदा दिला जाणारा) पुरस्कार २००४ मध्ये सुरू करण्यात आला.
- हा पुरस्कार कृषी संशोधन आणि विकासातील आजीवन योगदानाची दखल घेतो.
- **स्वरूप:** ₹२ लाख रोख, पदक आणि सन्मानपत्र. हा पुरस्कार सर्व देशांच्या नागरिकांसाठी खुला आहे.
- **पात्रता:** वय ६५ वर्षांपेक्षा कमी असावे आणि भारतात किमान दोन दशके (२० वर्षे) काम केलेले असावे.
- **संबंधित पुरस्कार:** एम.एस. स्वामिनाथन स्मृती महिला पुरस्कार (महिला शास्त्रज्ञांसाठी) आणि अन्न व शांततेसाठी जागतिक एम.एस. स्वामिनाथन पुरस्कार (जागतिक भूक निवारणासाठी).

डॉ. एम.एस. स्वामीनाथन (M S Swaminathan):

- मानकोम्बू सांबसिवन स्वामीनाथन (१९२५-२०२३) हे प्रख्यात भारतीय अनुवंशशास्त्रज्ञ आणि कृषी शास्त्रज्ञ होते. त्यांना **'भारतातील हरित क्रांतीचे जनक'** मानले जाते.
- त्यांनी गहू आणि तांदळाच्या उच्च उत्पन्न देणाऱ्या वाणांचा (HYV) विकास केला, ज्यामुळे भारताची अन्न सुरक्षा सुधारली.
- त्यांनी शाश्वत शेतीसाठी **'सदाबहार क्रांती' (Evergreen Revolution)** ही संकल्पना मांडली.
- त्यांच्या कार्यामुळे भारताला दुष्काळाच्या संकटातून बाहेर पडण्यास आणि १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीस अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण होण्यास मदत झाली.

२. 'वंदे मातरम्' या राष्ट्रीय गीताची १५० वर्षे

संदर्भ:

- स्वातंत्र्यलढ्यातील 'वंदे मातरम्' या राष्ट्रीय गीताच्या भूमिकेचा सन्मान करण्यासाठी, केंद्रीय मंत्रिमंडळ संपूर्ण भारतभर या गीताच्या दीडशेव्या वर्षाचा (१५० वर्षे) उत्सव साजरा करणार आहे.

राष्ट्रीय गीताविषयी माहिती:

- 'वंदे मातरम्' हे गीत बंकिमचंद्र चॅटर्जी यांनी १८७५ मध्ये संस्कृत भाषेत रचले होते. हे गीत त्यांच्या **'आनंदमठ' (१८८२)** या कादंबरीत प्रसिद्ध झाले.
- २४ जानेवारी १९५० रोजी संविधान सभेत डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी अधिकृतपणे याला 'राष्ट्रीय गीत' म्हणून दर्जा दिला. त्यांनी स्पष्ट केले की, या गीताचा दर्जा राष्ट्रगीत 'जन गण मन' च्या बरोबरीचा असेल.
- **घटनात्मक तरतूद:** भारतीय संविधानातील **अनुच्छेद ५१ अ (अ)** नुसार, नागरिकांनी संविधान, त्याचे आदर्श, संस्था, राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे आवश्यक आहे, परंतु त्यात 'राष्ट्रीय गीता'चा (National Song) उल्लेख नाही.

३. चलनी नाण्यावर भारतमाता (Bharat Mata on Currency)

- **संदर्भ:** राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या (RSS) शताब्दी वर्षानिमित्त पंतप्रधान मोदींनी **१०० रुपयांचे** एक स्मरणार्थ नाणे (Commemorative coin) अनावरण केले. भारतीय चलनी नाण्यावर 'भारतमाता' अवतरण्याची ही पहिलीच वेळ आहे.

माहिती:

- **RSS:** १९२५ मध्ये नागपुरात **केशव बळीराम हेडगेवार** यांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना केली. आज ही जगातील सर्वात मोठी स्वयंसेवी संस्था म्हणून ओळखली जाते.

४. दोहा मध्ये एम.एफ. हुसेन संग्रहालय (M.F. Husain Museum in Doha)

- **संदर्भ:** प्रख्यात चित्रकार एम.एफ. हुसेन यांच्या जीवन आणि कार्याला समर्पित असलेले एक संग्रहालय कतारमधील **दोहा** येथे सुरू होणार आहे.
- **माहिती:** त्यांना अनेकदा **"भारताचे पिकासो"** म्हटले जाते. त्यांनी 'बॉम्बे प्रोग्रेसिव्ह आर्टिस्ट ग्रुप'ची सह-स्थापना केली आणि जागतिक 'अवांत-गार्डे' शैलीचा आधुनिक भारतीय कलेशी संगम घडवून आणला.

५. जपानच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान (Japan's First Woman PM)

- **संदर्भ: साने ताकाइची (Sanae Takaichi)** या सत्ताधारी लिबरल डेमोक्रॅटिक पार्टीच्या (LDP) नेत्या म्हणून निवडून आल्यानंतर जपानच्या **पहिल्या महिला पंतप्रधान** बनणार आहेत.
- **पार्श्वभूमी:** संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये युतीने बहुमत गमावल्यानंतर जपानचे माजी पंतप्रधान शिगेरू इशिबा यांनी राजीनामा दिला होता.

६. मॉडेल युथ ग्रामसभा उपक्रम (Model Youth Gram Sabha Initiative)

संदर्भ:

- पंचायती राज मंत्रालय, शिक्षण मंत्रालय आणि आदिवासी व्यवहार मंत्रालय यांच्या सहकार्याने ऑक्टोबर २०२५ पासून **'मॉडेल युथ ग्रामसभा' (MYGS)** उपक्रम सुरू करत आहेत.

माहिती:

- **उद्देश:** 'मॉडेल युनायटेड नेशन्स' (MUN) च्या धर्तीवर प्रेरित असलेला हा उपक्रम विद्यार्थ्यांना ग्रामसभेच्या कामकाजाचा प्रत्यक्ष अनुभव देण्याचा प्रयत्न करतो.
- **सहभाग:** इयत्ता ९ वी ते १२ वी चे विद्यार्थी सरपंच, ग्रामसेवक, अंगणवाडी सेविका, ANM (परिचारिका) आणि कनिष्ठ अभियंता यांसारख्या भूमिका साकारून **'मॉक ग्रामसभा'** बैठकांचे आयोजन करतील.
- **व्याप्ती:** पहिल्या टप्प्यात ६०० जवाहर नवोदय विद्यालये (JNVs) आणि २०० एकलव्य मॉडेल निवासी शाळांचा (EMRS) समावेश केला जाईल.

PRAYAAS

७. PM-SETU योजना (PM-SETU Scheme)

संदर्भ:

- तरुणांची रोजगारक्षमता वाढवण्यासाठी पंतप्रधान मोदींनी **'प्रधानमंत्री स्किलिंग अँड एम्प्लॉयबिलिटी ट्रान्सफॉर्मेशन थ्रू अपग्रेडेड ITIs' (PM-SETU)** या योजनेचा शुभारंभ केला.

माहिती:

- PM-SETU ही एक केंद्र पुरस्कृत योजना असून, सर्वसमावेशक कौशल्य विकासासाठी **'हब-अँड-स्पोक' (Hub-and-Spoke)** मॉडेलद्वारे १,००० सरकारी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांच्या (ITI) अद्ययावतीकरणाचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.
- **उद्देश:** ITI मधील कोर्सेस उद्योगांच्या सध्याच्या आणि उदयोन्मुख कौशल्यांच्या मागणीनुसार बदलून भारतीय तरुणांना रोजगारासाठी सक्षम करणे.
- **नोडल मंत्रालय:** कौशल्य विकास आणि उद्योजकता मंत्रालय (MSDE) राज्य सरकारे आणि उद्योग भागीदारांच्या सहकार्याने ही योजना राबवत आहे.
- **आर्थिक संरचना:** ₹६०,००० कोटींच्या एकूण खर्चासह, या प्रकल्पाला **जागतिक बँक (World Bank)** आणि **आशियाई विकास बँक (ADB)** द्वारे अर्थपुरवठा केला जात आहे.

हब-अँड-स्पोक मॉडेल (Hub-and-Spoke Model):

- या मॉडेलमध्ये **२०० प्रगत "हब" (Hub) ITI** असतील जे नाविन्यपूर्ण आणि प्लेसमेंट केंद्रे म्हणून काम करतील. हे हब व्यापक प्रवेशासाठी **८०० "स्पोक" (Spoke) ITI** शी जोडलेले असतील.
- **क्लस्टर नेटवर्क:** प्रत्येक हब सरासरी चार 'स्पोक' आयटीआयशी जोडलेले असेल. हे क्लस्टर प्रगत पायाभूत सुविधा आणि इनक्युबेशन सुविधांनी सुसज्ज असेल.
- **व्यवस्थापन:** प्रत्येक क्लस्टरचे व्यवस्थापन 'स्पेशल पर्पज व्हेईकल' (SPV) आणि एका 'अँकर इंडस्ट्री पार्टनर'द्वारे केले जाईल.
- **उत्कृष्टता केंद्रे (Centres of Excellence):** भुवनेश्वर, चेन्नई, हैदराबाद, कानपूर आणि लुधियाना येथील पाच राष्ट्रीय कौशल्य प्रशिक्षण संस्थांना 'सेंटर ऑफ एक्सलन्स' म्हणून अद्ययावत केले जात आहे.

८. पीएम धन-धान्य कृषी योजना (PMDDKY)

संदर्भ:

- कृषी उत्पादकता आणि स्वावलंबन सुधारण्यासाठी केंद्र सरकारने २९ राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमधील **१०० 'आकांक्षी कृषी जिल्हे'** (Aspirational Agriculture Districts) जाहीर केले आहेत.

माहिती:

- **PMDDKY** ही कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाच्या देखरेखीखालील एक 'अंब्रेला' (छत्र) योजना आहे.
- **निवडीचे निकष:** कमी उत्पादकता, मध्यम पीक तीव्रता आणि कृषी कर्जाचा सरासरीपेक्षा कमी प्रवेश या आधारावर १०० जिल्ह्यांची ओळख पटवण्यात आली आहे.
- **योजनांचे एकत्रीकरण:** प्रभावी अंमलबजावणीसाठी या योजनेमध्ये ११ विभागांच्या **३६ केंद्रीय योजनांचे एकत्रीकरण** करण्यात आले आहे, जेणेकरून शेतकऱ्यांना एकात्मिक पाठबळ मिळेल.
- **प्रेरणा:** ही योजना **नीती आयोगाच्या 'आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रमा'च्या (Aspirational Districts Programme)** धर्तीवर तयार करण्यात आली असून, ती डेटा-आधारित आणि सर्वसमावेशक प्रशासनावर भर देते.
- **अंमलबजावणी:** प्रत्येक जिल्हा 'जिल्हा कृषी विकास आराखडा' तयार करेल, ज्याची देखरेख स्थानिक समित्या करतील. १०० केंद्रीय नोडल अधिकारी या कामगिरीवर लक्ष ठेवतील.

९. चक्रीवादळ 'शक्ती' (Cyclone Shakti)

संदर्भ:

- भारतीय हवामानशास्त्र विभागाने (IMD) अरबी समुद्रात निर्माण होत असलेल्या **'शक्ती' चक्रीवादळाच्या** पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र आणि तामिळनाडूसाठी इशारा (Alert) जारी केला आहे.

माहिती:

- 'शक्ती' हे नाव **श्रीलंकेने** प्रस्तावित केले असून, जागतिक हवामानशास्त्र संघटनेच्या (WMO) समितीने त्याला मंजुरी दिली आहे.

चक्रीवादळाच्या नामकरणाची प्रक्रिया:

- **जागतिक हवामानशास्त्र संघटनेने (WMO)** जगातील महासागरांची विभागणी खोऱ्यांमध्ये (Basins) केली असून, चक्रीवादळांना नाव देण्याची जबाबदारी संबंधित प्रादेशिक संस्थांकडे सोपवली आहे.
- जगभरात ६ प्रादेशिक विशेष हवामानशास्त्र केंद्रे (RSMCs) आणि ५ प्रादेशिक उष्णकटिबंधीय चक्रीवादळ चेतावणी केंद्रे (TCWCs) सल्लागार सूचना जारी करण्यासाठी आणि चक्रीवादळांना नाव देण्यासाठी अधिकृत आहेत.
- **भारतीय हवामानशास्त्र विभाग (RSMC नवी दिल्ली)** बंगालचा उपसागर आणि अरबी समुद्रात निर्माण होणाऱ्या उष्णकटिबंधीय चक्रीवादळांना नाव देते.

१०. २०२५ चे फिजिओलॉजी किंवा मेडिसिनमधील नोबेल पारितोषिक

संदर्भ:

- २०२५ चे वैद्यकीय क्षेत्रातील नोबेल पारितोषिक **'रेग्युलेटरी टी-सेल्स' (Regulatory T-cells)** आणि **'पेरिफेरल इम्युन टॉलरन्स'** च्या शोधासाठी देण्यात आले आहे. शरीरातील स्वयंप्रतिकार प्रतिक्रिया (Autoimmune reactions) कशा रोखल्या जातात, हे या शोधामुळे स्पष्ट झाले आहे.

पुरस्कार विजेत्यांबद्दल:

- **शिमोन साकागुची (जपान):** रेग्युलेटरी टी-सेल्सचा शोध लावल्याबद्दल त्यांना गौरवण्यात आले.
- **मेरी ई. ब्रंको आणि फ्रेड रॅम्सडेल (अमेरिका):** प्रतिकारशक्तीचे नियमन करणाऱ्या **Foxp3 जनुकाची** ओळख पटवल्याबद्दल त्यांचा सन्मान करण्यात आला.

१०.१ नोबेल पारितोषिक (Nobel Prize):

- नोबेल पारितोषिक हा उत्कृष्ट कामगिरीसाठी दरवर्षी दिला जाणारा अत्यंत प्रतिष्ठित आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार आहे.
- **उगम:** स्वीडिश संशोधक **अल्फ्रेड नोबेल** यांच्या इच्छेनुसार (Will) याची स्थापना करण्यात आली आणि १९०१ मध्ये पहिले पुरस्कार प्रदान करण्यात आले.
- **श्रेण्या:** हा पुरस्कार सहा क्षेत्रांत दिला जातो: भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, फिजिओलॉजी किंवा मेडिसिन, साहित्य, शांतता आणि अर्थशास्त्र.
- **अर्थशास्त्र:** अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक १९६८ मध्ये 'स्वेरिजेस रिक्सबँक' (स्वीडिश मध्यवर्ती बँक) द्वारे नंतर सुरू करण्यात आले.

PRAYAAS

१०.२ फिजिओलॉजी किंवा मेडिसिनमधील नोबेल:

- **पुरस्कार देणारी संस्था:** स्टॉकहोम, स्वीडन येथील 'कॅरोलिन्स्का इन्स्टिट्यूट'मधील नोबेल असेंब्लीद्वारे वैद्यकीय संशोधनातील योगदानासाठी हा पुरस्कार दिला जातो.
- **पहिले विजेते:** १९०१ मध्ये 'एमिल वॉन बेह्रिंग' यांना घटसर्पाच्या (Diphtheria) उपचारासाठी सीरम थेरपी विकसित केल्याबद्दल हा पुरस्कार मिळाला.
- **भारतीय वंशाचे विजेते:** १९६८ मध्ये **हर गोबिंद खुराना** यांना प्रथिन संश्लेषणासाठी आवश्यक असलेल्या अनुवांशिक कोडचा अर्थ लावल्याबद्दल हा पुरस्कार मिळाला होता.

११. जागतिक पॅरा ॲथलेटिक्स चॅम्पियनशिप २०२५ (World Para Athletics Championships 2025)

संदर्भ:

- भारताने नवी दिल्ली येथे आपल्या पहिल्या-वहिल्या **जागतिक पॅरा ॲथलेटिक्स चॅम्पियनशिप २०२५** चे यशस्वी आयोजन केले.

माहिती:

- या चॅम्पियनशिपमध्ये १०० हून अधिक देशांनी सहभाग घेतला, ज्यामुळे हा भारतात आयोजित करण्यात आलेला आतापर्यंतचा सर्वात मोठा पॅरा क्रीडा प्रकार ठरला.
- **भारताची कामगिरी:** भारताने या स्पर्धेत आपली सर्वोत्तम कामगिरी नोंदवली. एकूण २२ पदके (६ सुवर्ण, ९ रौप्य, ७ कांस्य) जिंकून भारत पदक तालिकेत **१० व्या स्थानावर** राहिला.
- **महत्त्व:** हे आयोजन २०३० चे कॉमनवेल्थ गेम्स आणि २०३६ च्या ऑलिम्पिक गेम्स आयोजित करण्याच्या भारताच्या दीर्घकालीन ध्येयाचा एक भाग आहे.
- ही स्पर्धा दर दोन वर्षांनी **आंतरराष्ट्रीय पॅरालिम्पिक समितीच्या (IPC)** अधिपत्याखाली 'वर्ल्ड पॅरा ॲथलेटिक्स' द्वारे आयोजित केली जाणारी प्रमुख आंतरराष्ट्रीय ट्रॅक आणि फील्ड स्पर्धा आहे.

१२. राष्ट्रपतींचे राफेलमधून उड्डाण (President on Rafale)

- **वृत्त:** राष्ट्रपती **द्रौपदी मुर्मू** यांनी हरियाणातील अंबाला हवाई दलाच्या तळावरून **राफेल (Rafale)** या लढाऊ विमानातून उड्डाण (Sortie) केले. अशा प्रकारे राफेलमधून उड्डाण करणाऱ्या त्या भारताच्या पहिल्या राष्ट्रपती ठरल्या आहेत.
- भारतीय सशस्त्र दलांच्या 'सर्वोच्च कमांडर' (Supreme Commander) या नात्याने त्यांनी राफेल ताफ्याच्या कार्यात्मक सज्जतेचा आढावा घेतला.

१३. आशियाई युवा खेळ २०२५ (Asian Youth Games 2025)

- **आयोजन:** तिसरे आशियाई युवा खेळ २०२५ बहरीनमधील **मनामा** येथे पार पडले. यात ४५ देशांनी २६ क्रीडा प्रकारांमध्ये सहभाग घेतला.
- **ऐतिहासिक कामगिरी: वीर भादू (Veer Bhadu)** याने 'मिक्स्ड मार्शल आर्ट्स' (MMA) मध्ये भारताला पहिले ऐतिहासिक कांस्यपदक मिळवून दिले. आशियाई युवा खेळांमध्ये या क्रीडा प्रकारात पदक जिंकणारा तो पहिला भारतीय ठरला आहे.

१४. मुखी: कुनोमध्ये जन्मलेली पहिली प्रौढ चित्ता

- **वृत्त:** नामिबियातून आणलेल्या 'ज्वाला' या मादी चित्त्याची बछडी **'मुखी'**, मध्य प्रदेशातील कुनो नॅशनल पार्क येथे प्रौढत्वात पोहोचलेली पहिली भारत-जन्मलेली चित्ता ठरली आहे.
- **महत्त्व:** मोठ्या रानटी मांसाहारी प्रजातीचे जगातील हे पहिलेच आंतरखंडीय पुनर्वसन (Intercontinental relocation) आहे.
- **भारतातील चित्त्यांची एकूण संख्या: २७**
  - कुनो नॅशनल पार्क: २४
  - गांधी सागर वन्यजीव अभयारण्य: ३

१५. पंतप्रधान मोदींकडून जॉर्जिया मेलोनी यांच्या आत्मचरित्राची प्रस्तावना

- **वृत्त:** इटलीच्या पंतप्रधान जॉर्जिया मेलोनी यांच्या **'आय एम जॉर्जिया — माय रूट्स, माय प्रिन्सिपल्स'** (I Am Giorgia — My Roots, My Principles) या संस्मरणात्मक पुस्तकाच्या भारतीय आवृत्तीसाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी प्रस्तावना (Foreword) लिहिली आहे.
- हे पुस्तक 'रुपा पब्लिकेशन्स'द्वारे भारतात प्रकाशित केले जाणार आहे.

१६. RBI कडून रेपो दर ५.५% वर स्थिर

- **संदर्भ:** भारतीय रिझर्व्ह बँकेने (RBI) आपला **रेपो दर (Repo Rate) ५.५%** वर कायम ठेवला आहे.
- **चलनविषयक धोरण समिती (MPC):** समितीने 'तटस्थ भूमिका' (Neutral stance) कायम ठेवली असून, महागाई नियंत्रण आणि आर्थिक विकास यामध्ये संतुलन राखले आहे.
- **तटस्थ भूमिकेचा अर्थ:** रिझर्व्ह बँक अर्थव्यवस्थेला अतिरिक्त चालना देणार नाही किंवा बाजारातील रोकड सुलभता (Liquidity) कमीही करणार नाही.

महागाईचा दृष्टिकोन:

- अन्नाच्या किमतीत झालेली घट आणि जीएसटी (GST) दरातील कपातीमुळे महागाईचा अंदाज सुधारला आहे.
- २०२५-२६ साठी सरासरी महागाईचा अंदाज ऑगस्टमध्ये वर्तवलेल्या ३.१% वरून कमी करून **२.६%** करण्यात आला आहे.

१७. जागतिक पर्यटन पुरस्कार २०२५ (Global Tourism Award)

- **वृत्त:** आंध्र प्रदेश पर्यटन विभागाला 'जागतिक पर्यटन पुरस्कार २०२५' देऊन गौरवण्यात आले आहे. राज्याला भारतातील एक उदयोन्मुख पर्यटन स्थळ म्हणून विकसित करण्याच्या त्यांच्या उपक्रमांची दखल या पुरस्काराद्वारे घेण्यात आली.
- पर्यटन सल्लागार निशिता गोयल यांनी नवी दिल्ली येथे झालेल्या कार्यक्रमात हा पुरस्कार स्वीकारला.

१८. झेड.पी. शाळा जालिंदरनगर (पुणे, महाराष्ट्र)

संदर्भ:

- महाराष्ट्रातील खेड तालुक्यातील **जालिंदरनगर** या जिल्हा परिषद शाळेने लंडन येथे आयोजित **'२०२५ वर्ल्ड्स बेस्ट स्कूल प्रायझेस कम्युनिटी चॉईस अवॉर्ड'** जिंकला आहे.

पुरस्काराची माहिती:

- **आयोजक:** T4 एज्युकेशन (युनायटेड किंगडम मधील जागतिक शैक्षणिक संस्था).
- **स्थळ:** लंडन (वर्ल्ड स्कूल्स समिट दरम्यान घोषणा).

- **महत्त्व:** शिक्षण क्षेत्रातील उत्कृष्टता, समुदाय प्रभाव आणि नाविन्यपूर्ण प्रयोगांसाठी हा जागतिक स्तरावरील अत्यंत मानाचा पुरस्कार आहे.

शाळेची वैशिष्ट्ये:

- **प्रकार:** सरकारी जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा.
- **शिक्षण माध्यम:** मराठी.
- **अनोखा उपक्रम:** शाळेने **'विषय मित्र' (Subject Friend)** ही पीअर-लर्निंग (सहकाऱ्यांकडून शिकण्याची) पद्धत विकसित केली आहे, जिथे विविध वयोगटातील विद्यार्थी एकमेकांना शिकवतात.

१९. अभिजात मराठी भाषा दिन (Classical Marathi Language Day)

- **दिनांक:** दरवर्षी **३ ऑक्टोबर** रोजी 'अभिजात मराठी भाषा दिन' साजरा केला जातो.
- **महत्त्व:** महाराष्ट्र राज्याला आणि मराठी भाषेला 'अभिजात भाषे'चा (Classical Language) दर्जा मिळाल्याबद्दल हा दिवस साजरा केला जातो.
- **अभिजात मराठी भाषा सप्ताह:** दरवर्षी ३ ते ९ ऑक्टोबर हा काळ 'अभिजात मराठी भाषा सप्ताह' म्हणून साजरा केला जातो.
- **पार्श्वभूमी:** केंद्र सरकारने **३ ऑक्टोबर २०२४** रोजी मराठी भाषेला 'अभिजात भाषे'चा अधिकृत दर्जा बहाल केला.

२०. २०२५ चे वैद्यकीय नोबेल पारितोषिक (Nobel Prize in Medicine)

- **विजेते:** मेरी ई. ब्रंको, फ्रेड रॅम्सडेल आणि शिमोन साकागुची.
- **घोषणा:** स्टॉकहोम येथील 'रॉयल स्वीडिश ॲकॅडमी ऑफ सायन्सेस'ने **"पेरिफेरल इम्युन टॉलरन्स"** (Peripheral Immune Tolerance) च्या शोधासाठी हा पुरस्कार जाहीर केला.

प्रमुख शोध:

- **रेग्युलेटरी टी-सेल्स (Tregs):** या अशा रोगप्रतिकारक पेशी आहेत ज्या शरीराला स्वतःच्याच ऊतींवर (Tissues) हल्ला करण्यापासून रोखतात. या पेशींची ओळख आणि त्यांचे कार्य या संशोधकांनी स्पष्ट केले आहे.
- **FOXP3 जनुक:** हे जनुक या पेशींचा विकास आणि कार्य कसे नियंत्रित करते, याचे सखोल आकलन या शोधामुळे मिळाले आहे.

२१. 'कोकण-२०२५' (KONKAN-2025)

- **संदर्भ:** भारतीय नौदल आणि ब्रिटनचे **'रॉयल नेव्ही'** यांच्यातील **'कोकण-२०२५'** हा द्विपक्षीय सराव भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवर सुरू झाला आहे.

उद्देश आणि महत्त्व:

- भारत आणि युनायटेड किंगडम (UK) मधील सागरी सहकार्य अधिक मजबूत करणे.
- सुरक्षित, मुक्त आणि मोकळ्या समुद्रमार्गांसाठी दोन्ही राष्ट्रांच्या वचनबद्धतेचा पुनरुच्चार करणे.

PRAYAAS EDUCATION

UPSC 1.5 YEAR INTEGRATED BATCH 2027

From NCERT to Rank – One Integrated Journey

01 NCERT FOUNDATION PHASE

January – June
Objective: Build rock-solid conceptual clarity from scratch

Key Features:
- Complete **NCERT** Coverage (Beginner Friendly)
- Hard Copy Comprehensive **NCERT Notes** available in Marathi & English medium (Exam-oriented)
- 9 **descriptive** & 9 **objective** test
- **Subject-wise** MCQ Tests + Descriptive Tests
- **Personal Mentor** Assigned to every student
- Focus on concept building + answer orientation
- Ideal for **freshers & repeaters**
- **One to One** Evaluation & Discussion

02 MAINS ENRICHMENT PHASE

June – December
Objective: From syllabus mastery to answer writing excellence

Key Features:
- **Complete GS** Syllabus (Basic to Advanced)
- Faculty with 7+ years real **UPSC mains experience**
- **Mains-Specific** Comprehensive Notes
- Daily **Answer Writing Practice**
- Personalized **Mentorship & Evaluation**
- Structured approach for GS I–IV + Essay
- Continuous **Current Affairs Integration**

03 PRELIMS DOMINATION PHASE

January – Prelims 2027
Objective: Maximize accuracy, speed & exam temperament

Key Features:
- **Daily Rapid Revision** Crash Course Lectures
- Prelims-Oriented **Short Notes**
- **10,000+ MCQs** Practice
- **Weekly Full-Length** Prelims Tests
- Tests conducted in **Actual Exam Environment** (Schools & Colleges)
- Dedicated **Current Affairs for Prelims**

ADDITIONAL POWER FEATURES

- **Personal Mentor** for Entire 1.5 Years
- Special **Current Affairs Classes** (Mains + Prelims)
- **Marathi & English Medium** – Separate Batches
- **Integrated** GS + Test Series + Mentorship
- Daily **Answer Writing** (Mains Phase)
- **UPSC Focused Strategy**
- **Online** + **Offline** mode abailabele

ADMISSIONS OPEN | LIMITED SEATS

VISIT US: PRAYAAS EDUCATION, ABOVE AXIS BANK, STERLING PLAZA, J M ROAD, PUNE. **Contact Us :** 7378743031